

LYSNING AV MISSTAG, SA LYSANDER

– om judisk »ras« som äktenskapshinder

av Anders Jarlert

FORUM
FÖR
LEVANDE
HISTORIA

SKRIFTSERIE #3:2006
Forum för levande historia

LYSNING AV MISSTAG, SA LYSANDER

– om judisk »ras« som äktenskapshinder

av Anders Jarlert

SKRIFTSERIE #3:2006
Forum för levande historia

Lysning av misstag, sa Lysander
– om judisk »ras« som äktenskaps-
hinder. Ingår i Forum för levande
historias skriftserie

Författare: Anders Jarlert

Redaktör: Charlotte Haider

Ansvarig utgivare:
Anna-Karin Johansson

Grafisk design:
Direktör Wigg reklambyrå
Tryck: Elanders Gotab,
Vällingby 2006

Forum för levande historia
Box 21 23, 103 13 Stockholm
Tel: 08-723 87 50
Fax: 08-723 87 59
info@levandehistoria.se
www.levandehistoria.se

ISSN 1653-5332

© Forum för levande historia

INNEHÅLL

- 5 FÖRORD
- 7 ETT ÄKTENSKAP OGILTIGFÖRKLARAS I BERLIN
- 13 ETT INTERNATIONELLT RÄTTSLÄGE
- 23 RASTÄNKANDE SOM FÖRUTSÄTTNING
- 46 RÄTTSMEDVETANDET IFRÅGASATT
- 57 MOTSTÅND ELLER ACCEPTANS?
- 66 ATT SE DET STORA I DET LILLA
- 74 KÄLLOR OCH LITTERATUR

FÖRORD

Från september år 1935 till slutet av Andra världskriget var Svenska kyrkans präster enligt UD skyldiga att tillämpa av de tyska Nürnberglagarna, för att hantera lysningsärenden. Ändå var det flera som inte brydde sig om UD:s instruktioner till pastorsexpeditionerna. Både präster och UD-tjänstemän kunde i sin yrkesutövning, utan personliga risker, kringgå lagar för att hindra dramatiska inblandning i enskilda människors önskan om att gifta sig med den de älskade. Utomlands, framförallt i Nederländerna, bortsåg man helt från det tyska önskemålet om skydd för blod och ära.

Anders Jarlert är professor vid Centrum för teologi och religionsvetenskap, Lunds universitet. Han deltar bland annat i Vetenskapsrådets forskningsprogram SweNaz (Nazismprogrammet Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen) med ämnet Nationalsocialistiska raslagar genom statliga anvisningar vid tillämpning inom Svenska kyrkan. I den här skriften återger han delar av den forskningen.

Hans infallsvinkel är hur det allra mest privata dras in i en raspolitik som var färgad av dåtidens svenska utrikespolitik. I detta hänseende avses beslut vid rättsavdelnings inom svenska UD, om att redan år 1935 acceptera raslagarnas definitioner beträffande äktenskapshinder och två år senare införa en arierförsäkran efter tysk förebild. Men det är inte de inrikes- eller utrikespolitiska besluten, eller beslutsfattarna, som Anders Jarlert skriver om. Istället riktar han ljuset mot präster i Svenska kyrkan och undersöker hur de tog ställning. Följde de UD eller följde de det kristna kärleksbudskapet? Anders Jarlert ger exempel på präster som följde sin religions äktenskapsregler och på präster som juridiskt korrekt tillämpade en perverterad lagstiftning, dikterad av nazister.

Anders Jarlerts skrift är den tredje i en skriftserie från Forum för levande historia, som ges ut inom ramen för myndighetens projekt Sverige och Förintelsen. För genomförandet av olika delar av projektet har vi haft förmånen att samarbeta med forskare i SweNaz.

Charlotte Haider, redaktör

ETT ÄKTENSKAP OGILTIGFÖRKLARAS I BERLIN

Äktenskap ogiltigt på grund av »ras«

En dag i början av 1950-talet steg en ung pojke in på pastorexpeditionen i S:t Petri församling i Malmö för att begära åldersbetyg, som personbevisen då kallades. Han tillfrågades vad han ville ha för efternamn.¹ På detta sätt rullades en märklig historia upp. Det visade sig att pojkens föräldrar var skilda – utan att han visste om det, och utan att någon av dem hade begärt det.

Den 27 mars 1940 hade Tyska legationen i Stockholm riktat en skrivelse till det svenska utrikesdepartementet. Där meddelades att Erwin Mühl, »av arisk härstamning«, i London gift sig med »den svenska medborgaren av icke-arisk härstamning« Rico Gordin, och att detta äktenskap genom dom i Landgericht Berlin den 30 september 1939 förklarats ogiltigt. Domen hade vunnit laga kraft den 22 november 1939. Den 27 april 1940 meddelades i Deutscher Reichsanzeiger und Preussischer Staatsanzeiger att Mühl även förlorat sitt tyska medborgarskap. Anledningen var att han var tysk »arier« och hustrun judinna.²

Den 3 april 1940 hade byråchefen Magnus Hallenborg på svenska UD skrivit till pastorsämbetet i Solna och begärt uppgift om huruvida makarna var kyrkoskrivna där. Ärendet tycks sedan ha legat på Hallenborgs bord i nästan ett halvår, innan han den 5 november på nytt kontaktade pastorsämbetet. Det tyder på att han tvekade inför den vidare hanteringen av ärendet.

Hallenborg skrev:

»I anslutning till dagens telefonsamtal har jag äran härmed bringa till Eder kännedom, att härvarande tyska beskickning – på sätt i avskrift närslutna verbalnote den 27 mars 1940 utvisar – meddelat, att Landgericht Berlin genom utslag den 30 september 1939 dömt till återgång i det äktenskap tyske medborgaren Erwin Ernst Georg Mühl den 6 april [sic] 1937 i London ingått med svenska medborgaren Rico Gordin. Mühl är född den 9 augusti 1916 i Berlin och Gordin den 6 juni 1914 i Stockholm.

Enär ifrågakvarande utslag jämlikt gällande svensk lag torde böra här i riket erkännas (se Lagberedningens förslag ang. vissa internationella rättsförhållanden I, Statens offentliga utredningar 1929:12 sid. 108 ff), lärer anteckning om äktenskapets återgång böra ske i församlingens kyrkoböcker. Då enligt tysk lag äktenskapet är att anse såsom upplöst ex tunc [med tillbakaverkande kraft], synes den kvinnliga kontrahenten icke hava förvärvat tyskt medborgarskap. Parternas efter giftermålet födda barn lärer vara att betrakta såsom barn utom äktenskap.»

Ingenting tyder på någon tveksamhet hos pastorsämbetet i Solna om att anteckning skulle göras, däremot hur. Man antecknade nämligen i församlingsboken först »Frsk« [frånskild] som sedan ströks över och ersattes med »Äktensk. återgått«, liksom dateringen ändrats från »40« till »39 30/9«. I anteckningskolumnen infördes hänvisningar till utslaget från Berlin och att »Enl. skrivelse från UD 5/11 år 1940 skall domen äga giltighet i Sverige«. Om sonen antecknades »Barnet skall betraktas ss. u. ä.«.³

Den treårige sonen fick alltså retroaktivt utomäktenskaplig börd, och modern blev retroaktivt ogift mor. Vad detta socialt kunde innebära i 1940-talets Sverige är det idag svårt att föreställa sig. Ord som stigma och trauma gör sig lätt påminna. En i och för sig könsneutral lag fick på detta sätt konsekvenser som särskilt drabbade kvinnor och barn.

Det betänkande som Hallenborg hänvisade till hade inte omedelbar relevans för det aktuella fallet. Det avser ett förslag till konvention endast mellan Sverige, Danmark, Finland och Norge. Vissa generella omständigheter framgår, som att »utländsk återgångsdom bör vinna erkännande i samma utsträckning som skillnadsdom«, samt att om ett »konventionsfall« föreligger, »länder beslutet utan vidare till efterrättelse«.⁴ Däremot går betänkandet inte in på undantagen i den internationella äktenskapslagstiftningen. Här hade kunnat finnas en möjlighet för svenska UD att istället hänvisa till intentionen i den svenska lagen, som anger att inget äktenskap får »här i riket förklaras ogillt av den anledning att det ingåtts [---] emot förbud mot äktenskap mellan dem, som äro av olika religion [---]«.⁵

Denna motivering hade kunnat åberopas för att vägra erkänna den tyska domen. Utdragen ur kyrkoböckerna om Rico Gordin och hennes föräldrar upplyste endast om deras religion. Någon anteckning om »ras« har aldrig påbjudits i svensk folkbokföring. Det hade också varit helt i enlighet med tidigare svensk rättsuppfattning att uppfatta »jude« enbart med syftning på religionstillhörighet.

Denna möjlighet hade dock i praktiken omintetgjorts genom den arierförsäkran som svenska UD – utan föregående tysk begäran – infört i september 1937. Genom denna försäkran hade de tyska Nürnberglagarnas rasmässiga definitioner godtagits av samma myndighet som nu uttalade sig om den tyska domens erkännande i Sverige.⁶

UD hade också kunnat invända att det fanns en stark svensk anknytning, det vill säga att den judiska parten var svensk medborgare, och att domen hade meddelats mot en utebliven svarande som inte hade getts möjlighet att gå i svaromål, och att den därför kunde förvägras effekt i Sverige.

En annan och mera praktisk utväg hade varit att helt enkelt låta bli att anteckna domen, eftersom ingen av makarna längre var tysk medborgare. Enligt svensk lag hade de därför rätt att gifta sig med varandra. Likaväl som att låta dem ingå nytt äktenskap kunde man rimligen ha låtit bli att anteckna den tyska ogiltighetsdomen. Men anteckningar i kyrkoböcker har inte rättskonstitutiv innebörd. Ett korrekt förfarande hade istället varit att en svensk domstol prövat huruvida den utländska domen gällde i Sverige. Nu prövade och avgjorde UD:s rättsavdelning denna fråga, helt i strid med sitt vanliga påpekande, att UD saknade behörighet att uttala sig om innehållet i svensk lag eller om tolkningen av svenska rättsregler – en inställning som blir synlig i formuleringen om arierförsäkran, att den »torde böra avfordras«. UD:s formulering att anteckning »lärer böra ske« i kyrkoböckerna uppfattades uppenbarligen av pastorsämbetet i Solna som tvingande.

Det är inte klart om man på UD:s rättsavdelning verkligen känt till att Erwin Mühl redan mist sitt tyska medborgarskap. Det gjorde man däremot på pastorsämbetet i Solna, som i församlingsboken antecknat »statslös«, utan vidare hänvisning. Mühl blev svensk medborgare först den 8 november 1946.⁷

I minnesteckningen över kontraktsprosten, hovpredikanten och domkapitelsledamoten Karl Ekman i Solna sägs att »vardagsarbetet på pastorsexpeditionen lade han sig inte i«. För övrigt talas om såväl »ämbetsmannahöghet« som djup empati.⁸ Ytterst ansvarig var han dock. Det är dock troligt att fallet handlades av komminister Karl Johan Knut Jansson, som i varje fall besvarade Hallenborgs skrivelse den 3 april 1940.⁹

Handlingarna i ett med paret Mühl-Gordin jämförbart fall – en tysk man som i utlandet ingått äktenskap med en utländsk judinna – har getts ut av Reinhard-M. Strecker. Det låter oss ana vad som kunde blivit följden även för icke-judiska tyskar

i Sverige, om de efter att ha gift sig med en jude, återvänt till Tyskland. Landgericht Berlin dömde den 2 augusti 1938 i målet mot en man, vars familj var av »tyskt blod« och evangelisk bekännelse. Han hade 1932–33 tillhört det tyska kommunistpartiet och den 13 februari 1936 i Leningrad gift sig med en sovjetrisk judinna, som han lärt känna när hon arbetade i Berlin. I Sovjetunionen anklagades han för fascistiskt spioneri och kontrarevolutionär verksamhet, satt häktad i sex och en halv månad, avtvingas ett löfte att arbeta för den sovjetiska underättelsetjänsten och utvisades sedan till Finland, varifrån han återvände till Tyskland. Han arresterades vid sin återkomst till Stettin den 14 februari 1938. I domskälen angavs att ett i utlandet begånget brott inte kunde bestraffas i Tyskland, men eftersom den anklagade erkänt att äktenskapet ingåtts i Sovjet med syfte att kringgå den tyska lagen, kunde äktenskapet ogiltigförklaras. Någon ordentlig utredning om hustruns status gjordes knappast utan man nöjde sig med mannens uppgifter att hon, hennes föräldrar samt far- och morföräldrar varit »mosaiska«. Mannen dömdes till två års tukthus.¹⁰

Äktenskapet blir giltigt igen men först 1955

Det ogiltigförklarade äktenskapet mellan makarna Mühl-Gordin blev giltigt igen genom ett senare beslut av ett annat pastorsämbete, men först 1955. Makarna riktade en anhållan till pastorsämbetet i Slottsstadens församling i Malmö, där de nu bodde, att »pastorsämbetet ville annullera anteckningen om återgång av vårt äktenskap, så att vi i kyrkoböckerna stå antecknade som äkta makar, gifta den 15/4 1937«. Denna anhållan hade föregåtts av en omfattande korrespondens.

Kyrkoherde Olle Nivenius skrev först till UD:s rättsavdelning, som på detta sätt, 15 år efter sin senaste skriftväxling i ärendet, fick möjlighet att på nytt uttala sig. Av skrivelsen framgår att Nivenius tillrätt vederbörande »att nu ingå äktenskap i Sverige – de synas ej tidigare ha varit fullt på det klara med att de ej äro förenade i äktenskap – men av åtskilliga känsloskäl tyckas de hesitera inför ett sådant steg«. ¹¹ Den 11 februari meddelade chefen för Juridiska byrån, Göran von Otter – samma man som på ett tåg i Polen 1942 fått höra SS-översten Kurt Gersteins tidiga berättelse om Förintelsen – att den tyska civilprocessordningen anvisade »en viss möjlighet« att väcka talan om upphävande av återgångsdomen eller att ingå nytt äktenskap. Efter att på sedvanligt sätt ha konstaterat att UD saknade behörighet att uttala sig om innehållet i svensk lag eller om tolkningen av svenska rättsregler gav von

Nürnberglagarna hade till sist, tio år efter världskrigets slut, spelat ut sin roll i Svenska kyrkans statliga funktion som lysnings- och äktenskapsmyndighet i Sverige

Otter slutligen rådet, att om personerna inte ville låta sig vigas på nytt »torde den formellt riktiga vägen att få återgångsdomens verkan prövad i Sverige vara att de hos pastorsämbetet göra formlig framställning om att anteckningen i kyrkoböckerna om äktenskapets återgång upphäves. Pastorsämbetets beslut torde senare kunna överklagas i sedvanlig ordning«. ¹² UD tog alltså inte upp frågan om den tyska domens giltighet i Sverige – 1940 hade pastorsämbetet i Solna däremot fått besked att den »jämlikt gällande svensk lag torde böra här i riket erkännas«. Nu rättades själva anteckningen, inte den tveksamma tolkningen av rättsläget.

Kyrkobokföringsinspektören Emil Ahrent som var kyrkoherde i Fjellie, gav samma råd tillämpat på pastors-expeditionens plan. Han rådde Nivenius att låta makarna göra en skriftlig framställning till pastorsämbetet, att bifalla denna med hänvisning till föreliggande undersökning och skriftväxling, att verkställa ändringarna och göra vederbörliga aviseringar, varpå samtliga handlingar borde arkiveras som bilagor till församlingsboken. »Ingen av makarna ha någon anledning att överklaga ett sådant beslut. Ingen myndighet i Sverige, mannen är ju svensk medborgare. Om kvinnan är tysk medborgare skulle tysk myndighet kunna tänkas bli missnöjd. Det finns sannolikt ingen anledning att befara detta.« ¹³

Den 10 mars 1955 beslöt kyrkoherden i Slottsstadens församling i Malmö, Olle Nivenius, att »då äktenskapet ingåtts i England i den form som lagen där föreskriver och då en av makarna ej var tysk utan svensk medborgare vid återgångsdomens avkunnande, har ansökan denna dag bifallits, efter noggrann undersökn.« ¹⁴ Beslutet överklagades inte, utan vann laga kraft. Sent omsider hade en svensk myndighet – pastorsämbetet i Slottsstaden – anslutit sig till vad vi kan kalla den nederländska tolkningen att ta särskild hänsyn till den inhemska parten, och Nürnberglagarna hade till sist, tio år efter världskrigets slut, spelat ut sin roll i Svenska kyrkans statliga funktion som lysnings- och äktenskapsmyndighet i Sverige.

Noter

- 1 Hos förf., Anteckningar från intervju med Broni Mühl, Malmö, 2003-03-04. För en utförligare framställning av det följande, se Anders Jarlert, Judisk »ras« som äktenskapshinder i Sverige. Effekten av Nürnberglagarna i Svenska kyrkans statliga funktion som lysningsförrättare 1935–1945. 2006.
- 2 AAPA, Akten der Gesandtschaft Stockholm 497, D Pol 3 Nr.3, Verbalnote 1940 27/3, även i UDA R 34 Ct IX, 1939, okt–1940 dec. Sonderdruck aus dem »Deutschen Reichsanzeiger und Preußischen Staatsanzeiger« Nr. 99 vom 27. April 1940. Bekanntmachung Liste Nr. 157:122..
- 3 UDA, R 34 Ct IX 1939, okt–1940 dec, Hallenborg t. Pä i Solna 1940 5/11. SSA, Solna A II a:92.
- 4 SOU 1929:12 s. 109f.
- 5 IÄL 2 kap. § 2.
- 6 Maarit Jänträ-Jareborg, »VI – Internationell privaträtt«, i Svensk rätt – en översikt. Stig Strömholm (red.). Uppsala 2001 s. 90.
- 7 SSA, Solna A II a:92.
- 8 John Nilsson, Präster från stift och storstad II. Minnesteckningar till prästmötet i Stockholm sommaren 1957. 1957 s. 24–27.
- 9 UDA, R 34 Ct IX 1939, okt.–1940, dec., Pä i Solna t. UD 1940 3/4.
- 10 Dr. Hans Globke. Aktenauszüge. Dokumente. Reinhard-M. Strecker (Hg.). 1961 s. 110–112.
- 11 MSA, Slottsstaden bil. t. FB fol. 26/16, Olle Nivenius t. UD:s Rättsavdelning 1955 7/2.
- 12 MSA, Slottsstaden bil. t. FB fol. 26/16, G. von Otter t. Pä i Slottsstaden 1955 11/2.
- 13 MSA, Slottsstaden bil. t. FB fol. 26/16, Erwin Mühl och Rico Gordin-Mühl t. pä i Slottsstadens församling i Malmö 1955 10/3.Olle Nivenius t. Emil Arendt 1955 23/2; Emil Ahrent t. Olle Nivenius, Pä i Slottsstaden 1955 23/2.
- 14 MSA, Slottsstaden bil. t. FB fol. 26/16, beslut av Olle Nivenius 1955 10/3 på begäran av Erwin Mühl och Rico Gordin-Mühl t, pä i Slottsstadens församling i Malmö 1955 10/3. Redan den 22 juni 1955 dömde Rådhusrätten i Malmö till hemskillnad och den 31 oktober 1956 till äktenskapsskillnad mellan Erwin Mühl och Rico Mühl f. Gordin. MSA, Rådhusrätten i Malmö 2, G 1 AD:65 resp. 76. Den något bittra sensmoralen är att för att kunna skiljas måste man vara gift.

ETT INTERNATIONELLT RÄTTSLÄGE

Hur kunde det bli så?

När den tyska medborgaren Erwin Mühl år 1937 ville gifta sig med svenska medborgaren Rico Gordin, var det inte möjligt i Sverige eftersom hon – men inte han – var av judisk börd. Genom en av de så kallade Nürnberglagarna, lagen »till skydd för det tyska blodet och den tyska äran« av den 15 september 1935, förbjöds äktenskap mellan judar och tyska statstillhöriga av »tyskt eller närbesläktat blod«. Enligt en samtidigt utfärdad medborgarskapslag definierades riksmedborgare som statstillhöriga av »tyskt eller närbesläktat blod« som genom sitt uppträdande visade att de ville tjäna det tyska folket och riket i trohet. Skillnaden definierades alltså främst utifrån »blodet«. I tillämpningsförordningen av den 14 november definierades »jude« som den som härstammade från minst tre i rashänseende heljudiska far- eller morföräldrar, eller från två heljudiska far- eller morföräldrar och tillhörde den judiska religionsgemenskapen eller var gift med en jude. Även den som var född i ett äktenskap med en jude definierades som jude, om äktenskapet hade ingåtts efter den 15 september 1935. Detsamma gällde för barn som hade avlats i utomäktenskapligt umgänge med en jude och fötts efter den 31 juli 1936.¹⁵ Hela denna rasmässigt grundade definitions katalog är, och var även då, främmande för svensk rättstradition. Äldre svensk lagstiftning om judars äktenskap hade utgått uteslutande från religionstillhörigheten, och tillåtelse till giftermål mellan kristna och judar medgavs definitivt genom kunglig kungörelse den 20 januari 1863.¹⁶ För andra religiösa grupper, särskilt baptister, bestod svårigheterna längre.¹⁷ Annan äldre särslagstiftning, som att »lappdräng« fick gifta sig redan vid 17 eller 18 års ålder, baserades inte heller på »ras«, utan på sociala omständigheter.¹⁸

Det har ibland hävdats att den nationalsocialistiska definitionen av »jude« inte var rasmässig, utan baserad på far- och morföräldrarnas religionstillhörighet. I själva verket var denna endast en komponent, om än oftast den avgörande. Eftersom ingen folkbokförts efter »ras«, var man tvungen att utgå från anteckningar om förfädernas religion. Därmed avslöjade föreställningen om en »blodsmässig« raslagstiftning sin logiska orimlighet.¹⁹ Det kunde också räcka att ha betalt skatt till det

israelitiska religionssamfundet eller att vara gift med en jude. Det visar att det inte handlar om religiös motivering utan om att täcka in olika former av registrerade anknytningar till den som en mytisk storhet uppfattade »judenheten«. ²⁰ Inom svenska UD konstaterade Tage Grönwall korrekt: »Avgörande är härstamningen, sålunda ej trosbekännelsen. [...] Härvid gäller, att far- och morföräldrar presumeras vara heljudar, därest de varit mosaiska trosbekännare.« ²¹

I Tyskland drabbade Nürnberglagarna, direkt eller indirekt, ungefär 502 000 rasmässigt definierade »heljudar«: 450 000 judiska + 50 000 kristna »heljudar« + 2 000 kristna »trekvarterjudar«, och 195–205 000 Mischlinge: 70–75 000 »halvjudar« + 125–130 000 »kvarterjudar«. ²²

Från september 1935 till Andra världskrigets slut beaktades de tyska Nürnberglagarna av Svenska kyrkans präster i deras statliga funktion som lysningsförrättare. I sin egenskap av statlig myndighet var Svenska kyrkan fram till 1991 ansvarig för alla hindersprövningsbeslut, även inför borgerliga vigslar. Att en tysk medborgare av så kallad arisk börd enligt svensk lag under åren 1935–1945 inte fick gifta sig med en person av judisk börd var länge obekant. I den 1964 reviderade utgåvan av Hugo Valentins standardverk *Judarna i Sverige* sägs det till och med att myndigheterna länge principiellt avböjde, men så småningom av praktiska skäl accepterade den skillnad mellan »arier« och »judar«, som införts i det nazistiska Tyskland, och enligt vilken även döpta judar gällde som judar. ²³ I verkligheten accepterade svenska UD:s rättsavdelning omedelbart raslagarnas definitioner beträffande äktenskapshinder och införde efter två år även för svenska medborgare en arierförsäkran efter tysk förebild.

I den juridiska efterkrigslitteraturen finns den svenska skyldigheten att beakta Nürnberglagarna delvis omnämnd, men inga kända fall anges. I Hjalmar Karlrens lärobok i internationell privaträtt (1945) sägs till och med att »huruvida ett för svensk rättsåskådning extremt stötande äktenskapshinder (judelagar!) verkligen skulle här i riket respekteras, är väl dock en öppen fråga«. ²⁴ I Wilhelm Michaelis undersökning om internationell privaträtt enligt svensk rätt och rättskipning (1948) behandlas saken betydligt utförligare. Han konstruerade ett hypotetiskt exempel med en svensk av judisk trosbekännelse som ville gifta sig med en tysk Arierin. Hon skulle då prövas efter tysk rätt, som förbjöd äktenskapet. Men Michaeli menade (med hänvisning till Karlrens not) att det

vore tänkbart att på grund av ordre public (grundläggande principer i inhemsk rättsordning) undvika att tillämpa den tyska rätten, om dess räserspektiv var väsensfrämmande för svensk rätt. Paret hade kunnat gifta sig i exempelvis Norge eller England, och ett sådant äktenskap skulle då vara giltigt i Sverige. Michaeli hävdade också att den tyska rättens ogiltigförklaring av detta äktenskap från svensk synpunkt var betydelselös.²⁵ Han tycks inte ha satt sig in i de tyska reglerna för ogiltigförklaring av äktenskap som hade ingåtts i utlandet. Inte heller tagit hänsyn till att de reglerna främst gällde om äktenskapet hade ingåtts för att kringgå tysk lag. Liksom Karlgren har han saknat kännedom om att Nürnberglagarna faktiskt beaktades i Sverige.

Haagkonventionen

– en bindande internationell överenskommelse

Sveriges riksdag har aldrig stiftat någon lag som förbjudit så kallade arier att gifta sig med rasmässigt definierade judar. Men överstatlig reglering på äktenskapsrättens område förekom i form av konventioner. Enligt den tolkning som kom att dominera förbjöd konventionen tyska undersåtar att gifta sig med någon som definierades som jude, om de enligt tysk lag definierades som arier.

År 1893 hade en mellanstatlig organisation grundats i Haag – Haagkonferensen för internationell privaträtt – i syfte att gradvis införa enhetlighet i bland annat frågor om äktenskaps ingående och upplösning när det fanns utlandsanknytning. Sverige blev medlem av Haagkonferensen år 1894 och ratificerade samtliga vid konferensen före Andra världskriget antagna konventioner.²⁶ I Haag slöts den 12 juni 1902 en äktenskapsrättslig överenskommelse, som för Sveriges del införlivades genom Lag 1904:26 s. 1 om vissa internationella rättsförhållanden rörande äktenskap och förmynderskap (IÄL). Utländska undersåtars rätt att ingå äktenskap i Sverige skulle prövas efter lagen i deras hemland.²⁷

Till Haagkonventionen om äktenskap 1902 hade långt ifrån alla europeiska stater anslutit sig. I sin stora undersökning om Nürnberglagarna och berövandet av judarnas rättigheter inom civilrätten har Andreas Rethmeier visat att man vid tiden för Nürnberglagarnas tillkomst kan urskilja tre grupper av stater: först de som konsekvent tillämpade den så kallade domicilprincipen (hemvistprincipen), det vill säga att äktenskapshinder alltid prövades efter lagen på bostads- eller

Enligt den dominerande tolkningen förbjöds tyska undersåtar som enligt tysk lag definierades som arier, att gifta sig med någon som definierades som jude.

vistelseorten. Denna princip tillämpades i Storbritannien, USA, Danmark, Norge, Island, Lettland, Litauen, Bulgarien, i de flesta sydamerikanska stater och för tyskar i praktiken också i Sovjetunionen. I den andra gruppen prövades eventuella äktenskapshinder istället konsekvent efter lagen i kontrahenternas hemland. Här finner vi Finland, Estland, Belgien, Frankrike, Spanien, Portugal, Österrike, Tjeckoslovakien, Jugoslavien, Grekland och Rumänien. Även i den tredje gruppen tillämpades lagen i kontrahenternas hemland, men inte på grund av statstillhörighetsprincipen enbart, utan så som den tillämpats i Haagkonventionen 1902. Här finner vi – förutom Tyskland – Sverige, Nederländerna, Luxemburg, Schweiz, Italien, Ungern, Danzig och Polen.²⁸

Det kan tyckas som om det i praktiken inte skulle ha varit någon skillnad mellan grupp två och tre – resultatet borde ju ha blivit detsamma. Så var det emellertid inte. I den andra gruppen, där man utgick från statstillhörighetsprincipen, kunde man nämligen vägra tillämpa regler som stred mot det egna landets ordre public (grundläggande principer i inhemsk rättsordning). Detta inträffade också just beträffande tillämpningen av de tyska raslagarna. I den tredje gruppen kunde däremot i princip inga undantag göras med hänvisning till en nationell ordre public, om de inte redan gjorts i den nationella lagstiftning genom vilken Haagkonventionen blivit antagen i respektive land.

Den tyska lagstiftarens avsikt var att Nürnberglagarna skulle tillämpas på tyska medborgare även i utlandet. I Ernst Brandis kommentar från 1936 hänvisas uttryckligen till Haagkonventionen 1902 för lösande av konflikter mellan lagar i fråga om äktenskap.²⁹ Gentemot utlandet försökte man rättfärdiga raslagarna genom hänvisning till de äktenskapsförbud mellan raserna som införts i USA med början 1913; år 1935 gällde sådana äktenskapsförbud i trettio amerikanska stater. Judar räknades där emellertid överallt till den vita, kaukasiska rasen, och den orättfärdiga behandlingen av de svarta ingick inte i något planmässigt regeringsprogram.³⁰ Dessa försök att rättfärdiga de tyska raslagarna lyckades även i Sverige. Inom UD tycks attityden till de nya rashindren till en början ha

varit densamma som till de amerikanska, som vid denna tid i praktiken inte aktualiserades vid något faktiskt lysningsförfarande i Sverige. Som inledning till en redogörelse för Nürnberglagarnas innehåll i Svensk Kyrkotidning så sent som 1942 sammanfördes också de tyska och amerikanska förbuden mot äktenskap »på grund av rasolikhet«.³¹

I ett föredrag om den nationalsocialistiska lagstiftningen och ordre public som förbehåll mot tillämpning av främmande lagstiftning i den internationella privaträtten, hållet vid International Law Associations sammanträde den 28 november 1935 i Berlin, hävdade professor Carl Schmitt att Haagkonventionen försökt inskränka möjligheterna att åberopa den för internationell samverkan störande ordre public. Enligt konventionens artikel 3 kunde sådana förbehåll göras gällande enbart gentemot religiöst motiverade äktenskapshinder eller – förbud. Därav följde att fördragsstaterna inte kunde åberopa ordre public gentemot rasmässiga, biologiska, eugeniska eller liknande äktenskapsförbud, inte heller gentemot den nationalsocialistiska lagstiftningen. Lysningsförrättarna i samtliga fördragsstater var förpliktade att inte bevilja lysning och ingående av äktenskap.³² Schmitts tolkning stämmer med förarbetena till Haagkonventionen. Den dåvarande kommissionen hade uttryckligen velat undvika en allmän ordre public-formulering och avslag därför belgiska och franska förslag i denna riktning.³³

Till den svenska situationen hör vidare att »rasflyktingar« i Sverige inte räknades som politiska flyktingar. Visserligen erkände 1936 års statliga utredning om revision av bestämmelserna om utlännings rätt att vistas i landet, att folkrättens definition av »politisk flykting« inte var »tillräckligt omfattande«. Till dem som inte räknades dit hörde de »som lämnat hemlandet därför att de på grund av sin ras eller eljest inskränkts i sina försörjningsmöjligheter eller där känna vantrevnad«. Utredningen stannade emellertid vid att ge en särställning även åt dem som »på grund av sin politiska åskådning eller andra politiska skäl riskera att bli intagna i koncentrationsläger eller att drabbas av andra liknande åtgärder«.³⁴ I utredningen ingick bland andra byråchefen i UD Magnus Hallenborg, som vi redan mött. Mest anmärkningsvärt ur ett sentida perspektiv ter sig ordet »vantrevnad« som en beskrivning av raslagarnas konsekvenser i Tyskland. Den bindande definition av »politisk flykting« som utredningen föreslagit, ersattes i regeringens proposition av en större handlingsfrihet för myndigheterna.³⁵ Riksdagsdebatten handlade om hur öppen attityden borde vara gentemot

politiska flyktingar, inte om hur detta begrepp skulle definieras.³⁶ Grundinställningen uttryckte en balansgång mellan en humanitär inställning att hjälpa de drabbade, och en strävan att hålla Sverige »utanför«.³⁷

Hade svenska myndigheter kunnat kringgå raslagarna?

Erwin Mühl och Rico Gordin fick alltså inte gifta sig i Sverige. Istället gifte de sig i St. Pancras i England i april 1937. Eftersom Storbritannien inte antagit Haagkonventionen och äktenskapet ingicks enligt brittiska regler, blev det giltigt också i Sverige. Senare samma år föddes sonen Bronislaw. Nödvändigheten att behöva åka utomlands för att gifta sig uppfattades av makarna inte som någon tragedi. Brudens far bekostade resan till England och paret såg det som ett slags bröllopsresa.

Tyska legationen i Stockholm inledde snart en väldig utredning. I en not till legationen i juli 1935 hade det svenska utrikesdepartementet visserligen framhållit att övervakning av utlänningar var en uppgift uteslutande för svenska myndigheter. Trots detta hade tyskar av politiska skäl förhört och kontrollerat landsmän i Sverige. I slutet av november framhöll UD på nytt att vissa tyskar inte iakttog nödvändig försiktighet. Upphållstillståndet drogs därför in för fyra tyska medborgare som ägnat sig åt sådan kontrollverksamhet. I januari 1936 kom reaktionen: fyra svenska medborgare utvisades ur Tyskland. I februari slog utrikesminister Sandler i ett anförande i Stockholms arbetarekommun fast att endast svenska myndigheter hade rätt att övervaka utländska medborgare.³⁸ Men Tyska legationen fortsatte sin verksamhet.

Av legationens utredning framgår att Mühl bott i Stockholm sedan den 1 maj 1936 och i London gift sig med en svensk medborgare av »icke-arisk härstamning«. Han hade utan omsvep erkänt att han gift sig med »Judinnan G.« och hade inte uppgivit några skäl som kunde motivera hans handlings sätt. Äktenskapet hade ingåtts i England, eftersom de svenska myndigheterna tog hänsyn till de i Tyskland gällande äktenskapshindren. Frågorna om ogiltigförklaring av äktenskapet och förlust av tyskt medborgarskap överlämnades till vidare prövning.³⁹

Den 1 augusti 1938 skrev överåklagaren vid Landgericht Berlin till den tyska riksjustitieministern angående ogiltigförklarande av äktenskapet. De nödvändiga undersökningarna om Mühl hade avslutats, däremot återstod att undersöka

om fru Mühl var judinna enligt definitionen i tillämpningsförfordningen till Nürnberglagarna.⁴⁰ Därmed inleddes en omfattande korrespondens som avslöjar hur det nazityska rättsmaskineriet lade ner åtskilliga timmars arbete på att försäkra sig om fullständig rättssäkerhet för varje inblandad individ i en juridiskt korrekt tillämpning av en perverterad lagstiftning. Genom detta frenetiska arbete legitimerades orättfärdigheten psykologiskt. Tillämpningen av denna »lagliga orättfärdighet« – som pekar på den både teologiskt och juridiskt viktiga distinktionen mellan rätt och rättfärdighet – var alltså ytterst korrekt och noggrann.

Riksjustitieministern sände ärendet vidare till tyska utrikesdepartementet, som skickade det tillbaka till legationen i Stockholm, som i sin tur sände över det till Erwin Mühl själv, som skriftligen intygade att hans hustru Rico Mühl, f. Gordin, var »av heljudisk börd«. Legationen meddelade i sin tur tyska utrikesdepartementet, att Mühl hade uppgett att hans hustru var judinna enligt § 5 i 1. förordningen den 14 november 1935.⁴¹

Nästa steg blev att Gestapo den 22 december 1938 av tyska utrikesdepartementet begärde upplysningar om Mühls adress och hans politiska och övriga förhållningssätt, samt om det fanns barn i äktenskapet. Gestapos begäran skickades vidare till Tyska legationen i Stockholm. Parallellt meddelade riksjustitieministern att Mühls förklaring inte utgjorde tillräckligt bevis för hustruns »heljudiska börd«. Därför borde tyska utrikesdepartementet hos legationen i Stockholm begära införskaffandet av erforderliga dokument, särskilt födelseattest för fru Mühl och vigselattest för hennes föräldrar.⁴²

Ärendets behandling började anta Kafkaliknande drag, och visar hur den välutvecklade byråkratin i den totalitära staten, närmast i ett slags konkurrens mellan olika instanser, tenderade att bli självgående. Även mellan riksutrikesministeriet och nazistpartiet, SS och säkerhetspolisen skilde sig meningarna.⁴³ I sin bok om kvinnorna på Rosenstrasse skriver Nathan Stoltzfus att 1941 och 1942 lade byråkraterna i de tyska ministerierna fortfarande ner enorm tid på att reda ut de komplikationer som judisk-tyska familjer »ställde till« för raspolitiken.⁴⁴ Vi kan bara tillägga att det gällde även judisk-tyska familjer i Sverige.

Tyska legationen begärde nu utdrag ur födelse- och dopboken i Maria Magdalena församling, av vilket framgick att flickan Rico [sic] var dotter till skräddaren Rachmel Gordin av mosaisk bekännelse och hans hustru Sonja Zernaffsky. Från Matteus församling fick man ett intyg på att Rico Mühl,

f. Gordin den 15 april 1937 ingått äktenskap med Erwin Mühl i St. Pancras. Samma dag begärde Tyska legationen av Mosaiska församlingen i Stockholm ett intyg om vigseln mellan kvinnans föräldrar. Denna ganska häpnadsväckande begäran synes inte ha besvarats. Av en PM från Tyska legationen till det tyska utrikesdepartementet framgår att Mühl själv inte lagt ner någon möda på att skaffa fram handlingar om sin hustru. Den 8 juli skickade legationen slutligen över handlingarna till Berlin. Ärendet hade försenats, skrev man, då Mühl trots upprepad uppmaning inte hade skaffat fram några handlingar, och dessa först efter tidsödande undersökningar kunnat framskaffas.⁴⁵ Inte heller legationen tycks ha gjort sig någon större brådska.

Den 20 november 1939 sände Der Reichsführer-SS und Chef der Deutschen Polizei ärendet vidare till Auswärtiges Amt med begäran om förlust av medborgarskap för båda makarna. Samma dag skickade Reichssicherheitshauptamt en skrivelse i ärendet till Riksinrikesministeriets avdelning 1. Den 29 november meddelade Tyska legationen i Stockholm att varken legationen eller Nationalsocialistiska partiets Landesgruppenleiter för Sverige hade några invändningar mot ett beslut om förlust av tyskt medborgarskap.⁴⁶ Enligt polisens rapport bildade Tyska legationen en egen particell, underställd det svenska landsförbundet av NSDAP.⁴⁷

Noter

- 15 Andreas Rethmeier, »Nürnberger Rassegesetze« und Entrechtung der Juden im Zivilrecht. 1995 s. 414–417.
- 16 Hugo Valentin, Urkunder till judarnas historia i Sverige. 1924 s. 77f., Jan Janson, Debatten om civiläktenskapets införande i Sverige. 1964, s. 20–32.
- 17 Se Owe Samuelsson, »Lysning med fördröjning. Ett baptistiskt civiläktenskap 1879«, i Arkiv fakultet kyrka. Festskrift till Ingmar Brohed. 2004 s. 213, och vidare Janson 1964, kap. 4.
- 18 Kongl. Bref Til Directionen öfwer Ecclesiastique werket i Lappmarken, then 15 Febr. 1745, i Kyrko-Lagen af 1686 och Kongl. Förordningen, huru med Rättegång i Dom-Capitlen förhållas skall, af den 11 februari 1687, samt Författningar, som dem upplysa, förklara, ändra eller tillöka [---]. 1845, 173.
- 19 Norbert Frei, »Die Juden im NS-Staat«, i Das Dritte Reich. Ursprünge, Ereignisse, Wirkungen. Martin Broszat & Norbert Frei (Hg.). 1983 s. 188.
- 20 Jfr Michael Ley, »Zum Schutze des deutschen Blutes...“. „Rassenschande“-Gesetze im Nationalsozialismus. 1997 s. 23, 77.
- 21 Tage Grönwall, »Stortysk äktenskapsrätt«, i SJT 1939 s. 609. Se även SJT 1936 s. 131 f. ([Tage] G-[rönwall], »Förbudet mot äktenskap mellan judar och arier«).
- 22 Saul Friedländer, Nazi Germany and the Jews. Vol. I. 1997 s. 151.
- 23 Hugo Valentin, Judarna i Sverige. 1964 s. 166.
- 24 Hjalmar Karlgren, Kortfattad lärobok i internationell privaträtt. 1945 s. 49 n. 1.
- 25 Wilhelm Michaeli, Internationales Privatrecht. Gemäss schwedischem Recht und schwedischer Rechtsprechung. 1948 s. 71–73.
- 26 Maarit Jänterä-Jareborg, »The Influence of the Hague Conventions on the Development of Swedish Family Conflicts Law«, i The Influence of the Hague Conference on Private International Law. 1993 s. 49.
- 27 Genom 1904 års lag införlivade Sverige tre Haagkonventioner från 1902, om hemskillnad och skillnad, om äktenskap och om förmynderskap, Jänterä-Jareborg 1993 s. 50 f.
- 28 Rethmeier 1995 s. 211–213.
- 29 Ernst Brandis, Die Ehegesetze von 1935. Gesetz zum Schutz des deutschen Blutes und der deutschen Ehre. Gesetz zum Schutz der Erbgesundheit des deutschen Volkes. 1936 s. 56 ff.
- 30 Rethmeier 1995 s. 125, 139–141; Gerhard Besier, Die Kirchen und das Dritte Reich. Spaltungen und Abwehrkämpfe 1934–1937. 2001 s. 859.
- 31 Alfred Wihlborg, »Utlänningar i Sverige. Deras kyrkobokföring – Hur förfara, då lysning begäres«, i SKT 1942 N:o 41 8/10 s. 587.
- 32 Carl Schmitt, »Die nationalsozialistische Gesetzgebung und der Vorbehalt des „ordre public“ im Internationalen Privatrecht«, i Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht. Februar 1936 s. 209.
- 33 Erik Jayme, »Die Wiederanwendung der Haager Familienrechtsabkommen von 1902 und 1905«, i Neue Juristische Wochenschrift 18. Jg. Heft 1/2 14. Januar 1965 s. 17.
- 34 Utredning angående revision av bestämmelserna om utlännings rätt att här i riket vistas och därmed sammanhängande spörsmål (SOU 1936:53). 1936 s. 56 f.
- 35 Hans Lindberg, Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936–1941. 1973 s. 63 f.
- 36 Lindberg 1973 s. 67–69.
- 37 Lindberg 1973.
- 38 Hans-Adolf Jacobsen, Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938. 1968, 518–520.
- 39 AAPA, Akten der Gesandtschaft Stockholm 497, D Pol 3 Nr. 3, Carl von Below t. Auswärtiges Amt 1938 25/3.
- 40 AAPA, Akten der Gesandtschaft Stockholm 497, D Pol 3 Nr.3, Dr. Seebens t. Herrn Reichsminister der Justiz... 1938 1/8.
- 41 AAPA, Akten der Gesandtschaft Stockholm 497, D Pol 3 Nr.3, Dr. Vogels, Der Reichsminister der Justiz t. Auswärtiges Amt 1938 15/8; Auswärtiges Amt t. Deutsche Gesandtschaft in Stockholm 1938 25/8; Ladung des Herrn Erwin Mühl 1938 2/9; Erwin Mühl 1938 12/9; Carl von Below t. Auswärtiges Amt 1938 25/8.
- 42 AAPA, Akten der Gesandtschaft Stockholm 497, D Pol 3 Nr.3, Geheime Staatspolizei t. Auswärtiges Amt 1938 22/12; Auswärtiges Amt t. Deutsche Gesandtschaft in Stockholm 1939 9/1; Dr. Ficker, Der

- Reichsminister der Justiz t. Auswärtiges Amt 1939 10/2; Auswärtiges Amt t. Deutsche Gesandtschaft in Stockholm 1939 22/2; d:o 1939 22/5.
- 43 Bernhard Lösener, »Als Rassereferent im Reichsministerium des Innern«, i VZG 9. Jg. 1961 s. 279.
- 44 Stoltzfus 2004 s. 196.
- 45 AAPA, Akten der Gesandtschaft Stockholm 497, D Pol 3 Nr.3, Uebersetzung. Auszug aus dem Geburts- und Taufbuche, Maria Magdalene Kirchengemeinde in Stockholm, 1939 15/6, Sigfrid Lundström Komminister; Uebersetzung, Bescheinigung, St. Matteus Kirchengemeinde in Stockholm, 1939 17/6, B. Gunnard Pfarrer; Kurt Brunhoff, Deutsche Gesandtschaft t. Mosaische Gemeinde, Stockholm 1939 17/6; Deutsche Gesandtschaft t. Auswärtiges Amt 1939 17/6; Brunhoff, Deutsche Gesandtschaft t. Auswärtiges Amt 1939 8/7. Brunhoff, Deutsche Gesandtschaft t. Mosaische Gemeinde, Stockholm 1939 17/6; Deutsche Gesandtschaft t. Auswärtiges Amt 1939 17/6; Brunhoff, Deutsche Gesandtschaft t. Auswärtiges Amt 1939 8/7.
- 46 AAPA, Akten der Gesandtschaft Stockholm 497, D Pol 3 Nr.3, Jagusch, Der Reichsführer-SS und Chef der Deutschen Polizei t. Auswärtiges Amt 1939 20/11; Jagusch, Reichssicherheitshauptamt t. Abteilung I des Reichsministeriums des Innern 1939 20/11; Brunhoff, Deutsche Gesandtschaft t. Auswärtiges Amt 1939 29/11.
- 47 Heléne Lööw, »Der institutionelle und organisierte Widerstand gegen Flüchtlinge in Schweden 1933–1945«, i Hitlerflüchtlinge im Norden. Asyl und politisches Exil 1933–1945. 1991 s. 139, Annette Forsén, »Tysk föreningsverksamhet i Stockholm före andra världskriget«, i Scandia 2001 s. 119.

RASTÄNKANDE SOM FÖRUTSÄTTNING

Äktenskapslagstiftningen och Förintelsen

Den mycket restriktiva svenska invandringspolitiken gentemot judiska flyktingar och införandet av de tyska Nürnberglagarna 1935 har sedan länge – var för sig – uppmärksamats av forskningen. Här handlar det istället om hur de flyktingar som faktiskt fick stanna i Sverige behandlades, och om hur den tyska raslagstiftningen nådde dem även i Sverige. I historiens ljus blir det tydligt att den effekt de nazityska raslagarna fick i Sverige var ett led i den utveckling som kulminerade i Förintelsen. Då förstod man inte det.

Den mesta forskningen har gällt och gäller alltså förhållandena under Andra världskriget. Genom att uppmärksamma utvecklingen från 1935 blir det tydligt att Sveriges beroende av Nazityskland i vissa avseenden var tidigare och hade andra orsaker än man förut trott. Forskningen kring Svenska kyrkan och Förintelsen har till stor del fokuserat på enskilda präster och lekmän med nazisympatier, offentliga protester mot nationalsocialismen eller en mera vacklande hållning. Omsvängningen i kyrkans officiella förhållningssätt efter deportationen av de norska judarna i november 1942 och kyrkoledningens senare försök att positionera sig som aktiv medlare i uppbyggandet av det nya Europa har likaså uppmärksamats. Här handlar det mera om vardagens kyrkohistoria, om enskilda människors möte med den lokala kyrkan på pastorsexpeditionen och vad det praktiskt förde med sig i deras egna liv.

I Svenska kyrkans församlingar fördes under den här aktuella tiden särskilda längder över så kallade främmande trosbekännare. Orsaken till detta var inte alls antisemitisk – bestämmelsen gällde även till exempel romerska katoliker. Däremot kanske prästerna i just de församlingar som under världskriget hade att följa de tyska raslagarnas äktenskapshinder, också kunde ha insett vilka konsekvenser de särskilda längderna över mosaiska trosbekännare kunde fått i händelse av en tysk ockupation av Sverige. Enligt anvisningarna från svenska UD:s rättsavdelning kopplades nämligen anteckning om judisk religion och konstaterandet av judisk »ras« samman

på ett sätt som dithills varit främmande för svensk kyrkobokföring. Och de nationalsocialistiska definitionerna aktualiserades även på de svenska pastorsexpeditionerna.

Vägen till en svensk arierförsäkran

När det gällde lysningsförfaranden med tyska medborgare i Sverige rådde till en början viss ovisshet inom UD hur de tyska raslagarna skulle beaktas. Standardmissivskrivelsen den 1 oktober 1935 följde ordagrant formuleringen i lagen »till skydd för det tyska blodet och den tyska äran« den 15 september 1935, att »tysk medborgare av tysk eller närbesläktad ras må ej ingå äktenskap med person av judisk ras«. Den 1 december avlöstes denna på UD av en detaljerad redogörelse för »främmande ras« – en följd av de tyska tillämpningsbestämmelserna av den 14 november. Den 21 december kom ytterligare ett tilläggsblad om ras, som synes ha gällt fram till införandet av en särskild arierförsäkran den 22 september 1937.⁴⁸

Inledningsvis kunde UD-tjänstemän iaktta stor försiktighet gentemot lysningssökande. Den 30 april 1936 skrev tillförordnade chefen för rättsavdelningen, byråchef Claes Westring, ett svar på en fråga angående »styrkandet av ›arisk‹ härstamning«. I hans svar stod bl a att »det tillkommer sålunda lysningsförrättaren att bestämma vilken utredning som nupturienterna ha att förebringa till styrkande av frånvaron av visst äktenskapshinder, varför utrikesdepartementet icke är befogat att därom göra något närmare uttalande.«⁴⁹ Paul A. Levine räknar Westring till de diplomater som under Andra världskriget kom att spela en nyckelroll för att förverkliga det byråkratiska motståndets taktik.⁵⁰

Sedan Nürnberglagarna stiftats i Tyskland hade svenska myndigheter till en början attityden att eftersom »judisk ras« inte fanns i svensk terminologi, fick man nöja sig med uppgifter om »mosaisk trosbekännelse«. I mars 1937 skrev chefen för juridiska byrån, Magnus Hallenborg, till vice pastorn Yngve Gottberg, Flodafors, angående en tysk begäran om utredning angående arisk härkomst:

»Då de svenska kyrkoböckerna – lika litet som de tyska civilståndsregistren – icke innehålla några uppgifter angående de kyrkobokförda personernas ras, är det icke möjligt för en svensk

kyrkobokförare att giva något som helst intyg härom. Då begäran om utredning angående arisk härkomst riktas till pastorsämbete, åsyftas sålunda endast uppgifter å namn, data, trosbekännelse och övriga förhållanden, som framgå av kyrkoböckerna.»

Gottberg hade förutsatt att »judisk ras« och »arier« gick att tillämpa även på historiska förhållanden i Sverige.⁵¹ Det är uppenbart att Svenska kyrkans pastorsämbeten i sin statliga funktion som kyrkobokföringsmyndighet på detta sätt – liksom landsarkiven och Utrikesdepartementet – indirekt gick de nazityska, antisemitiska diskrimineringssträvandena till mötes. Med hänsyn till den svenska offentlighetsprincipen torde de dock inte ha haft något val. Förfarandet kan betraktas som en sådan »anpassning« eller »kvalifikation enligt egen lag«, som innebär att man försöker hitta en närmast ligande inhemsk motsvarighet till ett begrepp i en främmande rättsordning. Dock kunde man – såväl från UD:s som från pastorsämbetenas sida – ha framhållit att svensk kyrkobokföring inte känner begreppet »ras«, istället för att utan vidare besvara frågor om ras med upplysningar om religion, och därigenom indirekt acceptera rasbegreppet.

Samma traditionella förhållningssätt som hos Hallenborg framgår av ett brev från rättsavdelningens chef, utrikesrådet Folke Malmar, till advokat Pontus Blomberg, Bydalen, i juli 1937, som talar om »utdrag ur födelse- och dopbok samt utdrag ur lysnings- och vigselbok för föräldrarna, vilka intyg böra innehålla upplysning rörande vederbörandes trosbekännelse«. Även denna fråga gällde utredning om »härstamning (»arisk« börd) för svensk kvinna, som vill ingå äktenskap med tysk man bosatt i Tyskland«, och alltså inte äktenskapsprövning i Sverige. Malmar skriver här ganska försiktigt angående »tyska bestämmelser om styrkandet av s. k. arisk härstamning«.⁵²

Religiöst motiverade äktenskapshinder mellan kristna och icke-kristna gällde ännu på 1930-talet bland annat i Österrike. Sådana blandäktenskap kunde dock äga giltighet i Österrike, om de ingåtts någon annanstans. För österrikiska judar (religiöst definierade) gällde även – enligt statlig lagstiftning – särskilda släktskapshinder i enlighet med föreskrifterna i judisk religion.⁵³ Tidigare svensk lagstiftning om äktenskapshinder mellan kristna och judar hade också varit religiöst motiverad, men avskaffats 1863.

I samband med UD:s nya standardmissivskrivelse till intyg om äktenskapshinder den 22 september 1937 infördes emellertid en arierförsäkran, som uttryckligen avsåg såväl ras som religion även hos svenska medborgare: »Härmed försäkrar jag

på heder och samvete, att såvitt mig bekant, ingen av mina far- eller morföräldrar tillhört den judiska rasen eller religionen«. Denna formulering var något fullständigt nytt i svensk rättstradition.

Arierförsäkran synes ha tillkommit på initiativ av Folke Malmar. Tydligt har han menat att i utredningar om historiska förhållanden i Sverige kunde man endast tala om »trotsbekännelse«, medan levande personer däremot kunde avkrävas upplysning även om sina far- och morföräldrars »ras«. En omedelbar anledning torde vara den praktiska, att skrivelser angående äktenskapshinder i Tyskland kunde besvaras rutinmässigt genom en standardmissivskrivelse med formulerad försäkran. Detta bekräftar intrycket att något egentligt tolknings- eller implementeringsarbete inte hade utförts.

Som Hans Lindberg och Paul A. Levine framhållit, utgör några av Malmars uttalanden de främsta exemplen på anti-semitiska åsikter som uttryckts av en högre UD-tjänsteman i Sverige.⁵⁴ När det gällde dom eller skiljedom mellan bolag och liknande var Malmar öppen för att »en vidsträcktare tillämpning« av »den s. k. ordre public-klausulen« skulle få ökad aktualitet, på grund av »den numera mångenstädes särskilt inom de s. k. diktaturländerna rådande tendensen att i lagstiftning och rättstillämpning fullfölja speciella politiska syften som framstå som främmande för andra stater«. ⁵⁵ Denna öppenhet tillämpade han dock främst på åtgärder som nationalisering av företag i Sovjetunionen, och inte alls på den tyska raslagstiftningens tillämpning i Sverige.

Den svenska ministern i Berlin, Arvid Richert, försåg regelbundet UD med information om hur raslagarna tillämpades i Tyskland. Den 17 februari 1937 hade han skickat ett tyskt formulär för Abstammungserklärning till UD med fyra olika alternativ. Ett av dem lyder „Meine Grosseltern gehörten nicht der jüdischen Religion oder Rasse an [---]“. ⁵⁶ Detta förefaller vara den direkta förlagan till den svenska arierförsäkran (»ingen av mina far- eller morföräldrar har tillhört den judiska rasen eller religionen«), som alltså var en lätt redigerad översättning av en formulering som användes i Tyskland. Anmärkningsvärt är dessutom att medan det tyska formuläret talar om »den judiska religionen eller rasen« i denna ordning, sätter det svenska formuläret »den judiska rasen« först. Därmed gjorde national-socialistisk rättspraxis – genom ett administrativt beslut på UD:s rättsavdelning – sitt intåg på Svenska kyrkans pastorsexpeditioner. Någon motsvarighet till det tyska originalets tal om tyskt eller närbesläktat »blod« infördes däremot inte.

Att UD:s beslut formellt sett inte var tvingande, utan endast av rådgivande art, torde knappast ha uppfattats av pastors-ämbetena. Standardmissivet innehåller visserligen åtskilliga vändningar som låter påskina att det inte var fråga om någon tvingande formulering: »torde böra avfordras honom«, »synes lämpligen kunna avfattas«, »på följande sätt«. Men det blev nog de tyska anvisningarnas »skola«, och inte de svenskas »bör« som blev utslagsgivande..

I brev till domprosten Torsten Ysander i Göteborg redan den 9 oktober 1936 skrev Malmar om de lysningssökande och »styrkandet av »arisk« härstamning«: »Därjämte skola de inför lysningsförrättaren avgiva en skriftlig försäkran på heder och samvete rörande de upplysningar de besitta beträffande sina far- och morföräldrars ras och trosbekännelse«. Eftersom »på heder och samvete« i UD:s kopia skrivits till med blyerts, bör detta vara en av de första skrivelserna med detta innehåll. Med blyerts har det även antecknats: »Enl. vad tyska besk (Brunhoff) meddelar innehåller en Heiratsurk. uppgifter ang. parternas namn och trosbekännelse, orter och datum för födelse och giftermål. Däremot nämnes intet om parternas föräldrar.«⁵⁷

Fram till dess att standardmissivet infördes kunde Malmars språkbruk växla. I en skrivelse till en person i Göteborg, en dag före det nya standardmissivet, skriver han att »för bedömande huruvida en i Sverige kyrkobokförd person är av judisk härkomst« borde hänsyn i första rummet tas till kyrkoböckernas uppgifter, »varjämte han bör avgiva en skriftlig försäkran rörande sina far- och morföräldrars ras och religion. Sistnämnda försäkran synes kunna avfattas ungefär på följande sätt: Härmed försäkrar jag, att såvitt mig bekant, ingen av mina far- eller morföräldrar tillhört den judiska rasen eller religionen.«⁵⁸ Här har alltså »skola« från skrivelsen den 9 oktober 1936 mildrats till »bör« för att i standardmissivet dagen därpå stärkas till »torde böra avfordras«. Viktigare är att »ungefär« ströks i standardmissivet – något som ännu syns på det maskinskrivna konceptet, där ordet överkryssats. Detta stärkte formulärets föreskrivande karaktär.

Glidningarna i Malmars språkbruk mellan »judisk härkomst« och »den judiska rasen« kan jämföras med den svenska riksdagens mera försiktigt glidande formuleringar. I riksdagsbeslut förekommer inte »judisk ras«. Språkbruket glider mellan »mosaisk trosbekännare« – i en anmärkning från konstitutionsutskottet i ett medborgarskapsärende 1937, till »judisk börd« – i en riksdagsskrivelse 1938. Det sistnämnda ärendet är intressant. Den socialdemokratiska prosten Harald

Fyra dagar efter det schweiziska beslutet införde Sverige J-stämpeln. »Att ett land som Schweiz ansett sig böra gå med härpå, synes förtjäna omsorgsfullt beaktande.«

Hallén hade motionerat angående »beredande av möjlighet för svenska medborgare av judisk börd att utträda ur mosaisk församling utan att inträda i svenska kyrkan«, något som inte var möjligt. Hallén motiverade sitt förslag med att riksdagen hos Kungl. Maj:t hade anhållit om utredning om rätt för svensk medborgare att utträda ur svenska kyrkan utan att ange annat samfund till vilket han ville övergå. Riksdagen biföll motionen, som alltså var ett steg mot ökad religionsfrihet, med motionärens motivering och språkbruk. Riksdagsskrivelsen talar därför om »judisk börd«, det vill säga barn till judiska föräldrar, utan att närmare definiera termen.⁵⁹

Som Paul A. Levine framhållit, ökade den tyska pressen på Sverige, samtidigt som emigrationen från Tredje riket från 1937 till början av 1939 närmade sig sin höjdpunkt. När J-stämpeln 1938 infördes i tysk-judiska pass var svenska diplomater medvetna om att en sådan byråkratisk diskriminering stred mot svensk lag och tradition. Man ville inte sätta likhetstecken mellan syftet att utestänga judar och national-socialistisk rasideologi, men följderna – att särbehandla judar uteslutande därför att de var födda som judar – fick just detta resultat.⁶⁰ I Schweiz hade två olika J-stämplarna redan från 1936 använts internt på olika nivåer inom förvaltningen för att utmärka akter rörande utländska judar.⁶¹ Den schweiziske historikern Georg Kreis citerar Guido Koller, som skriver, att det avgörande är, att Schweiz genom att underteckna avtalet om J-stämpeln erkände Nürnberglagarna som underlag för ett bilateralt avtal.⁶² Jean-Marc Kernen har visat, att den svenska J-stämpeln infördes inte parallellt med, utan efter Schweiz. Magnus Hallenborg skrev i en intern PM: »Att ett land som Schweiz ansett sig böra gå med härpå, synes förtjäna omsorgsfullt beaktande«. Texten talar också om den »schweiziska förebilden«. Med anledning av att man i sentida schweizisk debatt hänvisat till Sveriges exempel, har Georg Kreis framhållit att man i Sverige var mera tveksam att införa J-stämpeln, och gjorde det först fyra dagar efter Schweiz.⁶³

UD:s arierförsäkran var däremot främst avsedd för svenska medborgare, och kan därför inte räknas till den rad av åtgärder,

som flera länder efter 1936 vidtog för att försvåra invandring av flyktingar. Arierförsäkran visar däremot att den nationalsocialistiska, rasmässiga definitionen av »jude« var accepterad och etablerad i officiella formulär mer än ett år före J-stämpelns införande, och före schweiziska myndigheter, som först i början av 1938 började använda Arier och Nichtarier utan kritisk distans.⁶⁴

Svenska utrikesdepartementets arierförsäkran användes, med endast redaktionella förändringar, fram till dess ett nytt standardformulär infördes i maj 1945. Den nästan demonstrativa, inledande formuleringen var »Härmed intygas, att enligt tysk lag före införandet av den nationalsocialistiska raslagstiftningen följande hinder förefunnos för tysk medborgare att ingå äktenskap«. ⁶⁵ Även där man utan någon protest tillämpat UD:s PM, tycks denna tillämpning så småningom ha mildrats något. I artikeln »Utlänningar i Sverige. Deras kyrkobokföring – Hur förfara, då lysning begäres«, skriven av kyrkoherde Alfred Wihlborg i samråd med byråchefen Magnus Hallenborg vid UD, och publicerad den 8 oktober 1942, kan man först fästa sig vid att en sakkunnig präst ännu i oktober 1942 verkligen drev rasfrågan vid hindersprövning, men man skall då också lägga märke till att bedömningen nu »i första hand« skulle göras utifrån kyrkoböckerna, men först »i tveksamma fall« skulle den sökande avfordras arierförsäkran. Här har en förskjutning skett från Malmars ståndpunkt 1937, som innebar att alla lysningsökande »bör avgiva en skriftlig försäkran«. Förskjutningen i tillämpning beror troligen på en förändrad attityd inom UD:s rättsavdelning, där Hallenborg från 1943 kom att engagera sig för judars situation i andra länder.⁶⁶

Arierbevisen

Från 1933 utfärdade de svenska landsarkiven på begäran ett stort antal »arierbevis«. Syftet var att helt utesluta judisk härstamning. Några sådana anteckningar har emellertid aldrig gjorts i svensk kyrkobokföring. Syftet nåddes istället genom att arkivmyndigheten intygade att personens förfäder varit döpta och gått till nattvarden. Därigenom uteslöts indirekt mosaisk trosbekännelse. Enbart av landsarkivet i Uppsala utfärdades 1933–1944 ungefär 1 000 arierbevis, varav de flesta eller ungefär 670 stycken åren 1936–1939. Ett 20-tal intyg kunde ibland sändas till samma beställare. Detta arbete hindrade avsevärt landsarkiven i deras ordinarie ordnings- och förteckningsarbete.⁶⁷ Två slags förfrågningar dominerade: dels personer med svenska rötter, som måste bevisa sitt »ariska« ur-

sprung för statlig anställning eller för verksamhet som läkare, jurist med flera yrken i Tyskland, dels tyska krav på arisering av svenska företag.⁶⁸

Även pastorsämbetena i Svenska kyrkan var tvungna att göra dessa, ofta brådslande, släktutredningar. Det bekräftas av åtskilliga förfrågningar från pastorsämbeten till UD:s rättsavdelning, samt av en PM från UD den 2 mars 1937 angående pastorsämbetens rätt till ersättning för släktutredningar vidtagna på framställning av UD.⁶⁹ Även tyska »spioner« begärde uppgifter om »arisk« härstamning från svenska pastorsämbeten.⁷⁰

I Tyskland samarbetade pastorsämbetena beredvilligt med statliga myndigheter i framställningen av arierbevis.⁷¹ Raul Hilberg talar om hur kyrkorna utförde denna uppgift as a matter of course.⁷² Efter Andra världskriget avgavs olika skuldförklaringar från kyrkornas sida. I en sådan från Kirchlich-theologische Sozietät in Württemberg den 9 april 1946, bekänner undertecknarna att de indirekt hade understött rashögmodet genom att ställa ut oräkneliga bevis om arisk härstamning och därmed skadat sitt arbete med det glada budskapets ord till hela världen.⁷³ Någon motsvarande förklaring har aldrig kommit från Svenska kyrkans sida. Samtalsdokumentet Guds vägar. Judendom och kristendom (1999) nämner ingenting om arierbevis eller arierförsäkran.⁷⁴

Rastänkanudet som självklar förutsättning

Den svenska arierförsäkran infördes på administrativ nivå inom UD och saknade såväl historisk som demokratisk legitimitet. Som Paul A. Levine visat, fattades de relevanta besluten om hjälp åt utländska judar under Andra världskriget nästan uteslutande på lägre nivå, det vill säga genom chefen för UD:s rättsavdelning.⁷⁵ Ingenting tyder på att utrikesministern var informerad. Kabinettssekreteraren Erik Bohemans omdöme om Gösta Engzell som rättschef under kriget är belysande: »Han plågade mig [---] inte med annat än de viktigaste spörsmålen, för vilket jag inte kunde vara honom nog tacksam.«⁷⁶ Så var det troligen också när arierförsäkran 1937 infördes av dåvarande chefen för rättsavdelningen. Detta hade varit omöjligt om saken, som i Nederländerna, tagits upp i riksdagen och där givits en tolkning som uteslöt användningen av rasbegreppet.

Med Mattias Tydéns formulering verkar rastänkanudet vid slutet av 1800-talet och början av 1900-talet ha varit »en helt integrerad del av de flesta européers och amerikaners sätt att

tolka världen«. Under 1920- och 1930-talen växte en alternativ tolkning fram inom socialantropologin och sociologin. Enligt den var rasbegreppet godtyckligt och kunde inte förklara människors beteende. Efter Andra världskriget slog det nya synsättet officiellt igenom tack vare UNESCO:s Statement on Race 1951.⁷⁷ Även om den svenska riksdagen flera gånger skurit ner anslagen till Statens institut för rasbiologi – grundat 1922 som det första i världen – segrade rashygienen under 1930-talet genom den steriliseringsverksamhet som administrerades av Medicinalstyrelsen.⁷⁸ Som Gunnar Broberg visat är det genomgående för hela perioden av rasforskning 1921–58 att etiska problem över huvud taget inte diskuterades i Sverige. Däremot blev rashygienen »en sorts moral på vetenskaplig grund, som manade mänskligheten att tänka på rasens, nationens och familjens väl och ve«.⁷⁹ Det är inte troligt att justitieministern i ett sådant läge skulle ha kunnat eller velat avfärda rasbegreppet som främmande för svensk rätt. Att rasbiologiska institutet från 1937 istället anknöt till nya strömningar, som avvisade allt tal om en judisk »ras«, och började syssla mer med medicinsk genetik än med »rasblandning« hade ännu inte slagit igenom.⁸⁰ Den nordiska steriliseringslagstiftningen utnyttjades från nazityskt håll, eftersom den tillkommit ungefär samtidigt som den tyska, som framgår av en jämförelse från 1936.⁸¹ Därtill hade rasbegreppet alltför starkt stöd över partigränserna som uttryck för en vetenskaplig och moralisk verklighet. Detta behöver inte tyda på antisemitiska uppfattningar, även om sådana fanns, även i riksdagen. Som Heléne Lööw konstaterat, var det »fullt möjligt att ta avstånd från nationalsocialismen samtidigt som man otvivelaktigt hyste antisemitiska värderingar«.⁸² Göran Leth har bekräftat att uttalat antinazistiska svenska dagstidningar kunde »lämna samma utrymme för antisemitism« som mer ideologiskt obestämda tidningar gjorde.⁸³ Jag går ett steg längre när jag hävdar att rasbegreppets starka ställning i Sverige under 1930-talet berodde just på att det inte behövde ges antisemitiska motiveringar. Följderna blev emellertid ofta direkt antisemitiska.

Det innebär att det omkring en innersta cirkel med nationalsocialistiska uppfattningar fanns en större cirkel med antisemitiska värderingar, och där utanför en mycket större som präglades av rastänkande, dock utan antisemitiska motiveringar. Det nazistiska maktövertagandet torde snarare ha fört med sig en lägre tolerans för antisemitisk jargong.

Hur långt rasbegreppet hade blivit en självklar förutsättning framgår av en artikel av lundabiskopen Edvard Rodhe 1935.

Rodhe var engelskorienterad och inte i något avseende nationalsocialistiskt påverkad. Han skriver:

»För min del anser jag, att man såsom kristen har en dubbel inställning till rasfrågan. I den personliga relationen till en människa av en annan ras gäller obetingat för en kristen, att han icke skall göra någon åtskillnad. I Kristus Jesus, inför Gud äro vi alla barn, vi må vara vita eller gula eller svarta. Oerhört har den vita rasen försyndat sig genom sin rashögfärd. Men rasfrågan har också en annan aspekt. De olika raserna höra till betingelserna för den mänskliga tillvaron. De äro ett sakligt, biologiskt, historiskt faktum, och det vore förhävelse mot Gud att låtsas, som om de icke finnes. Rasfrågan bör därför också sakligt behandlas, den är en saklig, politisk fråga. [...] Jag kan tillägga, att jag anser, att judefrågan aldrig kan lösas, så länge man påstår, att den i själva verket icke existerar eller borde få existera. Med dylikt maktspråk får man icke bort ett obekvämt faktum, man endast släpper okristlig antisemitism lös. Judefrågan kan endast vinna på saklig behandling.«⁸⁴

Ännu tydligare blir det när biskop Gustaf Aulén, som under 1940-talet utvecklades till Svenska kyrkans kanske skarpare motståndare mot nationalsocialismen, i sin bok *Kyrkan och nationalsocialismen*, 1944, beskriver protesterna mot jedeförföljelserna i Holland 1940 som »denna första protest mot övergreppen på den judiska rasen».⁸⁵ I Nederländerna accepterade man över huvud taget inte något tal om en judisk »ras« hos medborgarna. Även om Aulén använder »ras« i en mera allmän betydelse, visar just detta på ordets glidande innebörd. »Ras« användes ibland liktydigt med »folk«, till exempel i en judisk protest mot Nürnberglagarna från Comité des Délégations Juives till Nationernas Förbund.⁸⁶ I Sverige tycks rastänkandet på de flesta håll ha utgjort en självklar förutsättning, ett paradigm inom vilket även nationalsocialismens motståndare i hög grad rörde sig.

Mycket tyder på att rasparadigmet nådde sin höjdpunkt i Sverige redan i slutet av 1920-talet, men det torde ha varit av betydelse i varje fall in på 1950-talet. Bland frikyrkoledare utgör Svenska Missionsförbundets föreståndare, Axel Andersson, ett exempel. Han omfattade sedan 1920-talet tydligt det rasbiologiska paradigmet, av vetenskapligt motiverade skäl, och med markanta uttryck som »negerblodet« och »det vita blodets skapande kraft«, men kunde våren 1939 konstatera

Trots att folkpartiet varit minst behäftat med antisemitiska tendenser antogs ett principprogram år 1944 som skulle motarbeta »allt som leder till folkstammens försämring«.

att »den moderna rasläran har blivit en orsak till förfärliga lidanden, särskilt för judarna«, och engagerade sig sedan personligen för flyktingar.⁸⁷

Det rasbiologiska paradigmet befästes även genom i och för sig korrekta referat som Tage Grönwalls »Förbudet mot äktenskap mellan judar och arier« i Svensk Juristtidning 1936, som utan citationstecken eller annan distansmarkering flera gånger talar om »judisk arvsmassa«.⁸⁸

Rasparadigmet blir tydligt även bland de politiska partierna. Folkpartiet är väl det riksdagsparti som varit minst behäftat med antisemitiska tendenser, men enligt det nya principprogram som antogs av partimötet så sent som i juni 1944, skulle »allt som leder till folkstammens försämring« motarbetas.⁸⁹ Formuleringen är som ett reducerat eko från t.f. justitieministern Natanael Gärde i den liberala regeringen Ekman i februari 1927: »Värdet av att vårt lands befolkning är av en sällsynt enhetlig, oblandad ras kan knappast överskattas. Det är därför av betydelse att kontrollera en invandring av folkslag, som ej till båtнад för oss låta sig sammansmältas med vår befolkning.«⁹⁰

Rasbegreppet avvisas i nederländska domstolar

De svenska myndigheternas inställning skiljer sig radikalt från de nederländska domstolarnas. De vägrade envist att ens pröva nederländska medborgares ras och ibland inte heller befatta sig med tyskars ras. I detta låg inte någon värderande gradering. Vad det handlade om var en juridisk bedömning av vilka begrepp nederländsk lag kände eller inte kände, hur lagen såg på landets egna medborgare och om deras likhet inför lagen. Målen gällde överklaganden från personer som, med hänvisning till tysk lag, vägrats hindersprövning i Nederländerna.

Arrond.-Rechtbank te Rotterdam dömde den 29 maj 1936 i ett mål beträffande en tysk kvinna, som inte kunnat skaffa något Ehefähigkeitszeugnis eftersom ett äktenskap mellan en tysk arisk kvinna och en jude (i detta fall en nederländare) var förbjudet. Rätten fann att de tyska myndigheterna förbjudits

att lämna ett sådant bevis på grund av en egenartad omständighet hos den nederländske man med vilken kvinnan ville gifta sig. Denna omständighet kunde dock inte känneteckna en nederländare. Enligt nederländsk rätt måste med en nederländare som är jude förstås en nederländare som tillhörde det israelitiska religionssamfundet, vilket mannen inte gjorde. Den borgerliga lysningsförrättarens tal om mannens »judiska härstamning« avvisades.⁹¹

Med anledning av ett försök av två tyskar, en jude och en „Staatsangehörige deutschen oder artverwandten Blutes“, att gifta sig i Nederländerna, beslutade Arrond.-Rechtbank te Dordrecht den 20 maj 1936 att eftersom detta var förbjudet enligt tysk lag, kunde äktenskapet inte heller ingås i Nederländerna. Trots att hindret ifråga inte förekom i nederländsk lagstiftning.⁹²

Arrond.-Rechtbank te 's-Hertogenbosch meddelade den 16 juni 1936 att avsaknaden av ett Ehefähigkeitszeugnis inte var något hinder mot att fullborda de sökandes äktenskap. Tillämpningsbestämmelserna från den 14 november 1935 till lagen om skydd för det tyska blodet och den tyska äran, angående avkomma som skulle hota „die Reinerhaltung des deutschen Blutes“,⁹³ var att betrakta som en administrativ reglering, som riktade sig till lokala myndigheter, och utgjorde inte någon lagstiftning om sådana personliga kvalifikationer som åsyftades i art. 1 av Haagkonventionen. Mannen var tysk. Kvinnan som betecknats som »judinna«, skulle prövas enligt österrikisk rätt, som inte kände beteckningen »jude«.⁹⁴ Här tycktes man använda konstruktionen att sådana utländska bestämmelser som var offentligrättsliga inte kunde tillämpas av domstol i annan stat, eftersom det måste anses strida mot ordre public. Att använda denna konstruktion i detta fall, var genialiskt.⁹⁵

I ett annat ärende fann Rechtbank den Bosch den 31 juli 1936 det uteslutet att pröva utländsk äktenskapslagstiftning enligt ordre public, men detta behövde inte hindra hänsyn till ordre public vid den främmande rättens tillämpning. En tillämpning av det tyska förbudet med en distinktion mellan »judar« och personer med tyskt eller närbesläktat blod stred mot nederländsk ordre public. Enligt nederländsk rättsuppfattning kunde beteckningen »jude« endast avse tillhörighet till judisk religion eller ett judiskt trossamfund. Vidare skulle en statslös prövas enligt nederländsk rätt – mannen var statslös »jude« från Polen, medan kvinnan var tysk medborgare.⁹⁶

Arrond.-Rechtbank te 's-Gravenhage (Rechtbank den Haag) tillkännagav den 28 augusti 1936 att de tyska raslagarna inte kunde tillämpas på ett äktenskap mellan en tysk kvinna och en nederländare av indonesisk härkomst, som alltså inte var »jude«. De tyska tillämpningsföreskrifternas § 6 var inte heller tillämplig eftersom barnen inte skulle bli tyska medborgare.⁹⁷

Den 31 januari 1938 avslog Arr.-Rechtbank Amsterdam en begäran från två personer av tysk nationalitet, eftersom de saknade Ehefähigkeitszeugnis.⁹⁸ Arr.-Rechtbank Arnhem behandlade den 10 maj 1938 ett liknande ärende med samma resultat.⁹⁹

Däremot hävdade professor Izaak Kisch i Nederländerna att man genom antagandet av Haagkonventionen var bunden till den nationella (tyska) rätten bara beträffande prövning av parterna, däremot inte vid certifikat eller intyg, som avgivits eller inte avgivits av utländska instanser.¹⁰⁰ Följaktligen behövde ett felande tyskt Ehefähigkeitszeugnis i sig inte utgöra något äktenskapshinder. Enligt Jan Wiarda ska endast två nederländska jurister offentligt ha uttalat att äktenskap i strid med Nürnberglagarna – även mellan två tyska parter – även kunde ingås i Nederländerna.¹⁰¹ I Sverige kan man däremot knappast säga att det över huvud taget förekom någon juridisk diskussion om saken. De svenska domstolarnas intresse för dessa frågor verkar bara ha gällt att gå de tyska myndigheternas ärenden. Ändå kände man inom svenska UD till den nederländska inställningen. Det framgår av en anteckning i dossiern om tysk privaträtt 1938–39 om »holländsk praxis med avs. å tillämpning av Blutschutzgesetz« med hänvisningar till referat i en tysk och en fransk tidskrift.¹⁰² Däremot behandlades arisering av svenska företag ända upp i Högsta Domstolen.¹⁰³

Ännu år 1941 utgjorde ras inget formellt äktenskapshinder i Nederländerna, som var ockuperat sedan maj 1940.¹⁰⁴ Den 23 mars 1942 beslöt emellertid ståthållaren Seyss-Inquart att införa resterande delar av Nürnberglagarna i Nederländerna. Huvudsyftet var att förhindra äktenskap och sexuella förbindelser mellan judar och icke-judar. Beslutet ledde dock aldrig till någon formell implementering. Seyss-Inquart instruerade istället myndigheterna att handla som om lagen blivit formellt införd. Detta sena och ganska slappa agerande kan ha berott på de komplikationer en formell lagstiftning skulle fört med sig. Den hade nämligen kunnat ifrågasätta de många äktenskapen mellan holländska »arier« och indonesier, och detta var ett ormbö som de tyska myndigheterna föredrog att hålla stängt.¹⁰⁵

En bidragande orsak till den nederländska inställningen var den judiska befolkningens storlek och ett stort antal blandäktenskap. Men även den romersk-katolska kyrkans inflytande bör tas med i bilden. På romersk-katolskt håll delade man visserligen ofta rasparadigmet som en självklar förutsättning, men naturrättens starka ställning satte här en gräns för rastänkandets praktiska tillämpning.

Tillämpningen av Nürnberglagarna på andra än judar vållade svårigheter även i andra ockuperade länder. I Norge gjorde kyrkodepartementet sommaren 1941 ett försök att få inrikesdepartementet att införa förbud för norska medborgare att ingå äktenskap med personer av samisk eller judisk börd ned till tredje generationen. I biskop Eivind Berggravs yttrande på samtliga biskopars vägnar avvisades förslaget fullständigt:

*»Kirkens prinsipielle stilling til at ekteskap forbys av uteluk-
kende rasemessige grunner er gitt i og med kristendommens syn på
mennesket og på menneskeslektens enhet. Det samme menneskeverd
tilkommer mennesker av alle raser. (Se eksempelvis Galaterbrevet
3.28). [---] Kristendommen vurderer ikke de enkelte mennesker
etter deres rase, men etter deres personlighet. Ikke det rasemessige,
men det individuelle er bestemmende.«*

Beträffande förbud mot äktenskap mellan samer och icke-samer hänvisade Berggrav dessutom till den oordning som då skulle uppkomma i landets norra del. Först i slutet av 1942 förbjöds äktenskap mellan norska icke-judar och judar, men då fanns det knappt några judar kvar efter deportation respektive flykt.¹⁰⁶ Berggrav tycks inte avvisa själva rasbegreppet, men tar tydligt avstånd från de konsekvenser som det fick i den nationalsocialistiska raspolitiken.

Byråkratisk tillämpning

Det är omöjligt att spåra alla de lysningspar som måste underteckna den av svenska utrikesdepartementet formulerade arieförsäkran, eftersom UD:s PM rekvirerades inte bara av pastorsämbeten, utan också av enskilda personer. Många fick det i handen vid personligt besök, av advokater eller av andra ombud. Därför kan de inte återfinnas i församlingarnas lysnings- och vigselböcker. Men utifrån anteckningarna i UD:s arkiv kan man sluta sig till att minst 430 par i Sverige kan ha tvingats underteckna arieförsäkran. De högsta talen, med över 80 par per år, återfinns som väntat åren 1938 och 1939. Förvånansvärt

är möjligen att minskningen under de sista krigsåren inte blev större. Ännu 1944 nådde antalet över 30 par.¹⁰⁷

De flesta av dessa par hade ingen kontrahent av judiskt ursprung. Från dem har jag inte funnit någon enda protest mot formuläret. Tvärtom har några varit ivriga att försäkra att deras härstamning varit helt »arisk« så långt tillbaka den kunnat spåras. Däremot har jag i nutiden mött människor som uppgett att de då kände sig kränkta. I några fall var endast den tyska parten av judiskt ursprung. Även då blev arierförsäkran endast en formsak, som dock kunde upplevas som sårande. Inte så få par bestod av två judiska kontrahenter. Även i dessa fall blev arierförsäkran bara en formsak, som emellertid kunde upplevas som både sårande och ekonomiskt betungande för fattiga flyktingar.

Så skrev till exempel Oscar Lewardt, som ville gifta sig med Louise Cohn, i februari 1939 till UD på tyska att eftersom de båda var »heljudar«, hade de inget bruk för UD:s PM med uppräknade rashinder och den därtill fogade arierförsäkran. Lewardt bad därför att få tillbaka postförskottsavgiften som för dessa emigranter var en stor utgift. I sitt svar hänvisade Magnus Hallenborg – på svenska – endast till att sökanden var »skyldig att inför vederbörande lysningsförrättare (pastorsäm-betet) förete det intyg [---] som översändes«. Som framgick av intygets punkt 10 förelåg »enligt tysk lag icke hinder för äktenskap mellan två personer av heljudisk härstamning«. För den ekonomiska aspekten visade han ingen förståelse.¹⁰⁸ Detta ärende var långt ifrån unikt. Enbart i november 1938 efterfrågades formulär för tre judiska par av Hachscharah i Sverige, det vill säga kibbutzen Svartingstorp i Finja.¹⁰⁹ Över huvud taget tycks man på UD länge ha behandlat dessa frågor som administrativa rutinärenden, utan att lägga in några värderingar. Det skulle dröja ännu några år innan Hallenborg – som Paul A. Levine har omvittnat – började engagera sig för främmande judars öde.¹¹⁰

Att UD:s formellt juridiska språkbruk kunde kollidera med Svenska kyrkans prästers, framgår av flera brev, till exempel när kyrkoherde Stig Rydeman i Rinkaby i juni 1940, helt korrekt, skriver om ett tyskt-svenskt par: »Klart synes vara, att kyrklig vigsel ej kan erhållas, då båda äro mosaiska trosbekännare«, varpå man på UD antecknat »ej i sv. kyrkan men väl i mosaiska förs. Sthlm, Gtbg o. Malmö?«. ¹¹¹ Enligt juridiskt språkbruk var vigsel inom mosaisk församling att betrakta som »kyrklig«, nämligen i motsats till »borgerlig«.

Större förståelse visade man från UD:s sida under början av världskriget gentemot politiska flyktingar. I december 1940 skrev komminister Gunnar Samuelsson i Växjö angående evangeliske trosbekännaren Martin Bruno Langner, som ville gifta sig med en svensk kvinna: »För styrkande av civilståndet har jag uppmanat honom att förskaffa bevis från vederbörlig tysk myndighet. Då han är politisk flykting och såsom sådan misshaglig för den tyska regimen, säger han sig emellertid icke våga i sådan avsikt giva sig tillkänna för tysk myndighet av fruktan för att, om hans förhållanden närmare synas i sömmarna, hans moder, som åtnjuter tysk statspension, skall berövas denna pension.« UD svarade att »någon hänvändelse till hans moder eller andra personer i Breslau synes på grund av rådande förhållanden ej lämpligen böra ske«. ¹¹²

Förutom paret Mühl-Gordin har jag i boken Judisk »ras« som äktenskapshinder i Sverige närmare undersökt ytterligare fyra fall. Ett av dem har påtagliga likheter med det jag har skildrat här. Det rörde sig om ett par, båda tyskar, där mannen var av judisk börd och kvinnan »arier«. På grund av Nürnberglagarna kunde de inte ingå äktenskap vare sig i Tyskland eller i Sverige. De gifte sig därför i Storbritannien den 11 januari 1936. Detta äktenskap var giltigt i Sverige. Men också i detta fall hann det orättfärdiga tyska rättssystemet så småningom ifatt dem. Den 28 januari 1943 förklarades deras äktenskap ogiltigt av Landgericht Berlin. Men i motsats till vad som följde på ogiltigförklaringen av makarna Mühls äktenskap, antecknades aldrig återgångsdomen i svenska kyrkoböcker. Att anteckning aldrig gjordes, torde ha berott på prästerlig vägran. Det mest anmärkningsvärda med detta fall är att paret stämdes inför svensk domstol för att avlägga vittnesmål om omständigheterna kring sitt ingående av äktenskap. Domsagens stämning utfärdades redan dagen efter att den tagit emot Tyska legationens begäran. Paret infann sig aldrig och kunde dessutom hänvisa till en juridisk motivering som befriade dem från eventuell påföljd.

Lysningen införd av misstag

Ett annat par kom till Malmö 1936 – båda var tyskar, mannen »arisk«, kvinnan av judisk börd – och tog ut lysning där. Men efter kontakt med svenska UD antecknade kontraktsprosten Albert Lysander i lysningsboken: »Lysningen införd av misstag och blev aldrig kungjord.« Lysanders reaktion blev dels att skriva en protesterande artikel till Svenska Dagbladet, som

refuserades, dels att visa paret på möjligheten att gifta sig i Köpenhamn, där de vigdes inför magistraten i december samma år. Detta äktenskap upphävdes aldrig, men mannen förlorade senare sitt tyska medborgarskap på grund av sin vägran att inställa sig till tysk militärtjänst.

I ett tredje fall var båda makarna döpta kristna, mannen av »arisk« och kvinnan av judisk börd. Domprosten Sven C:son Svenæus i Karlstad kontaktade i oktober 1939 landshövding Ivar Vennerström, som i sin tur vände sig till chefen för UD:s rättsavdelning. Nu hade Gösta Engzell efterträtt Folke Malmar på den posten. Engzell skulle senare göra sig känd som den som gjorde det möjligt för Raoul Wallenberg att hjälpa ungerska judar med svenska skyddspass. Engzell skrev till landshövding Vennerström att han inte höll det »för otroligt, att man i Norge icke anser sig behöva taga hänsyn till de ifrågavarande tyska äktenskapshindren«, eftersom Norge inte antagit 1902 års Haagkonvention. Eftersom han inte ansåg »att vi härifrån böra utreda möjligheterna att kringgå de svenska bestämmelserna«, fick han inskränka sig till »en antydning om denna möjlighet«. Men vägen var utpekad, och domprosten Svenæus satte sig i förbindelse med både domprosten och byfogden i Oslo, och instruerade sedan paret att besöka båda dessa ämbetsmän. Den tyska ockupationen av Norge verkar emellertid ha kommit emellan. Paret gifte sig först 1942 i Stockholms rådhus. Det blev möjligt därför att kyrkoherde Tord Ström på lysningsbeviset skrev att båda var statslösa. I november 1941 hade kvinnan, som alla tyskar av judisk börd som vistades i utlandet, blivit statslös. Men mannen var alltjämt tysk medborgare.

Paret i det fjärde fallet – i Tyska församlingen i Göteborg – kunde inte gifta sig förrän efter världskrigets slut.

Schweiz: följsamhet och motsträvighet

I Nederländerna vägrade såväl justitieministern som domstolarna att använda rasmässiga benämningar på nederländska medborgare. I Schweiz, som var bundet av samma internationellt privaträttsliga överenskommelse som Sverige och Nederländerna, var läget mer komplicerat.

När den schweiziska medborgaren Max Frisch 1936 hämtade sina handlingar i Zürichs stadshus för att gifta sig med en judisk studentska från Berlin, fick han även ett »arierpass« med stadens stämpel, som han på stället rev sönder. Detta »arier-

pass« hade tillkommit enligt anvisningar från Eidgenössische Justiz- und Polizeidepartement, som offentliggjorts i Bundesblatt. Syftet var att »avsevärt förenkla« proceduren så att den schweiziska parten inte skulle behöva ta med sig mer än ett enda bevis till tyska myndigheter, istället för som förut dop- och vigselbevis för föräldrar samt far- och morföräldrar. En skrivelse den 9 december 1936 visade hur ett sådant »arierpass« skulle se ut. Det innehöll ingen formulering om ras, däremot om anförvanternas religion. Det intygade att »varken den förlovade, hans föräldrar, far- eller morföräldrar har någonsin tillhört ett judiskt trossamfund«. Georg Kreis skriver att detta var ett sätt att dölja att det egentligen gällde »rastillhörighet«. Samtidigt innebär det dock att man på detta stadium ännu inte accepterade Nürnberglagarnas rasgrundade definitioner. Sådana »pass« utfärdades även för schweiziska medborgare som i hemlandet skulle ingå äktenskap med en tysk medborgare.¹¹³ Utan att erkänna den nazityska rasterterminologin, uppfyllde de schweiziska myndigheterna på detta sätt dess fordringar. Därmed ställde de sig i en tredje position, beträffande rasmässiga benämningar på landets egna medborgare – mellan den svenska, långtgående acceptansen och den nederländska vägran.

I andra sammanhang använde sig schweiziska myndigheter, liksom rättsavdelningen vid svenska UD, av den nazityska terminologin. Även i neutrala texter från myndigheter förekommer med handskrift tillfogade anteckningar om arisch respektive nichtarisch.¹¹⁴ Däremot hade den federala polischefen, Heinrich Rothmund, den 28 juli 1936 skrivit till alla kantonernas polisavdelningar och uppmanat polischeferna att inte lämna upplysningar om »ariskt ursprung«. Eftersom rasfrågan inte fått någon rättslig reglering i Schweiz, kunde det inte vara en uppgift för schweiziska myndigheter att upplysa främmande myndigheter om sådana rent privata angelägenheter. Upplysningar skulle bara ges på den enskildes egen begäran.¹¹⁵

Kantonregeringen i Basel-Stadt tillät dock 1938 en schweizisk jude att ingå äktenskap med en icke-judisk tysk kvinna i Basel, trots att detta stred mot tysk lag. Man dispenserade den tyska parten från att uppvisa Ehefähigkeitszeugnis, eftersom man i förväg kunde räkna med att de tyska myndigheterna inte skulle komma att utfärda något sådant bevis för ett äktenskap med en »israelit«. Inget äktenskapshinder enligt schweizisk rätt förelåg hos bruden. Som motivering hänvisade kantonregeringen uttryckligen till schweizisk

ordre public: enligt förbundsriktlig praxis skulle man inte ta hänsyn till äktenskapshinder av religiös eller politisk natur. Eftersom kantonregeringen i dessa fall var sista instans fanns inget att göra. Däremot hävdade Eidgenössische Amt für Zivilstandsdienst 1940 att hänsyn till schweizisk ordre public var teoretiskt möjlig när en av kontrahenterna var schweizisk, medan den var tveksam när båda var tyska emigranter.¹¹⁶ Det är tydligt att de schweiziska myndigheterna på äktenskapsrättsens område gick betydligt längre i följsamhet mot de tyska kraven än beträffande neutralitetspolitiken, transitering av tyska trupper etc, samtidigt som de intog olika positioner till rasbegreppet.¹¹⁷

Även de schweiziska kyrkorna utfärdade – trots lokalt motstånd – intyg om »arisk« härstamning för Tysklandsresenärer. Vissa tjänstemän fortsatte att ställa ut »arierpass« också efter 1945. Statskansliet i kantonen Aargau försvarade ännu 1949 denna praxis. Enskilda schweiziska medborgare kunde gå betydligt längre, och själva intyga att deras härstamning var »sedan 400 år arisk«,¹¹⁸ något som förekom även hos svenskar som rekvirerade PM om tyska äktenskapshinder från svenska UD.

Inom den schweiziska utrikesförvaltningen hade användningen av begreppen »Arier« och »Nichtarier« kritiserats redan 1941. Det schweiziska sändebudet i Bukarest kunde med förvåning konstatera att förbundsförvaltningen använde en terminologi som gav intryck av att Schweiz hade erkänt de rasistiska teorierna som oomstridd sanning.¹¹⁹

I den svenska parlamentariska undersökningskommissionens betänkande angående flyktingars behandling 1946, redogjordes för i vilken utsträckning svenska myndigheter inhämtat uppgifter om flyktingars ras. Svenska Israelmissionen hade anmält att utlänningskommissionen i sitt arbetsmaterial indelat flyktingar i »mosaiska« och »politiska«. Bland de mosaiska hade upptagits även kristna flyktingar av judisk börd. Israelmissionen framhöll »att denna terminologi icke vore riktig, enär begreppet »mosaisk« hänförde sig till religion och icke till ras«. Mera lämpligt vore uttrycket »rasförföljda«. Utlänningskommissionen hade upplyst om att för flykting, med handlingar som visade »att han vore av judisk ras,« hade kort eller plåttryck försetts med beteckningen »m«, svarande mot »p« för politiska flyktingar, »s« för svenskfödda etc. Kombinationer som »mp« användes också. Under tiden från augusti år 1939 till 1943 hade »judar« respektive »politiska flyktingar« särredovisats i statistiken. Utlänningar som under februari

Utan att erkänna den nazistiska terminologin, uppfyllde de schweiziska myndigheterna dess fordringar.

1939 vistades i riket, hade på Socialstyrelsens begäran ålagts skyldighet att lämna uppgift bland annat om huruvida deras föräldrar eller endera av dem var judar. Sommaren 1939 till sommaren 1945 hade UD använt frågeformulär för ansökan om passvisering med uppgift om sökandens folkras. I detta sammanhang användes även »det innehållslösa begreppet ›indoeuropeisk ras‹«. ¹²⁰ Det nämndes här inget om den arierförsäkran som såväl invandrare som svenska medborgare inför äktenskap med tyska medborgare avtvingats åren 1935–1945.

Jämförelserna med Nederländerna och Schweiz avslöjar att det »svenska paradigmet« som en självklarhet omfattade rasbegreppet – inte begränsat till nazister eller antisemiter, utan även bland motståndare till nationalsocialismen. I Nederländerna avvisades rasbegreppet om nederländska medborgare, ibland genom att hänvisa till att »jude« enligt nederländsk lagstiftning var ett enbart religiöst begrepp. I Sverige gjordes ingen motsvarande hänvisning till svensk lagstiftning. Ett selektivt utnyttjande av ordre public, som i Nederländerna, aktualiserades här endast i samband med ariseringar av företag. ¹²¹ Rasbegreppets användning – generellt och/eller på svenska medborgare – ifrågasattes inte. Tyska legationen agerade på egen hand rättsligt på svenskt territorium. När Landgericht Berlin upphävde ett enligt svensk lag giltigt äktenskap med en svensk-judisk make, kan en viss tveksamhet spåras, men varken UD eller pastorsämbetet hänvisade till alternativa möjligheter. Trots att UD erkände att det inte var dess uppgift att tolka svensk lag, fungerade UD:s anvisningar i praktiken som en sådan tolkning, när de innebar att tysk dom skulle beaktas i Sverige. En mor blev retroaktivt ogift, en son retroaktivt utomäktenskaplig.

Noter

- 48 UDA, R 35, Ct V, 1935 jan–dec.
- 49 UDA, R 34, Ct VI, 1936–sept. 1937, Westring t. Ilse Kichert 1936 30/4.
- 50 Paul A. Levine, *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust; 1938–1944* 1998 s. 89.
- 51 UDA R 34 Ct VI, 1936–sept. 1937, Hallenborg t. PÅ i Flodafors 1937 9/3, Yngve Gottberg t. UD 1937 4/2.
- 52 UDA, R 34 Ct VI, 1936–sept. 1937, Pontus Blomberg t. UD Juridiska byrån 1937 25/7, Malmar t. Blomberg 1937 30/7.
- 53 Alexander Bergmann, *Internationales Ehe- und Kindschaftsrecht. Bd I.* 1938 s. 472f.
- 54 Lindberg 1973 s. 163–169, Levine 1998 s. 99.
- 55 Folke Malmar, »Internationell privaträtt 1931–1935«, i SJT 22. 1937, 375.
- 56 UDA, R 34 Ct VI, 1936–sept. 1937, Arvid Richert t. UD 1937 17/2.
- 57 UDA, R 34 Ct VI, 1936–sept. 1937, Folke Malmar t. Torsten Ysander 1936 9/10.
- 58 Folke Malmar t. Johannes Dahl 1937 21/9, GLA, Göteborgs Vasa H V b:193 (1937), E:4 1937:167 »Han förs. att han inte är jude [---]«.
- 59 Bihang till riksdagens protokoll 1937:5:2:11; Bihang till riksdagens protokoll 1938 Motioner AK nr 141, Riksdagens skrivelser nr 323. I brev till Nathan Söderblom 1914 uttryckte Hallén däremot sin »starka raskänsla för den tyska nationen«, men i maj 1933 betecknade han i riksdagen de nationalsocialistiska rasföreställningarna som ett andligt gift, se Urban Claesson, *Folkhemmets kyrka. Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933.* 2004 s. 234, 342.
- 60 Levine 1998 s. 104–106.
- 61 Die Schweiz und die Flüchtlinge zur Zeit des Nationalsozialismus (Veröffentlichungen der Unabhängigen Expertenkommission Schweiz – Zweiter Weltkrieg, Bd. 17). 2001 s. 97f.
- 62 Georg Kreis, »Anhang. Amtlicher Antisemitismus? Zu den zivilstandsamtlichen „Arierbescheinigungen“ in den Jahren 1936–1945«, i Georg Kreis, *Die Rückkehr des J-Stempels. Zur Geschichte einer schwierigen Vergangenheitsbewältigung.* 2000 s. 127. Se här till Die Schweiz und die Flüchtlinge zur Zeit des Nationalsozialismus. 2001 s. 97–113, även Uriel Gast, »Aspekte schweizerischer Fremden- und Flüchtlingspolitik vor und während des Zweiten Weltkrieges«, i *Schweden, die Schweiz und der Zweite Weltkrieg. Beiträge zum interdisziplinären Symposium des Zentrums für Schweizerstudien an der Universität Örebro, 30.09–02.10.1999.* Irène Lindgren & Renate Walder (Hg.). 2001 s. 212–215.
- 63 Jean-Marc Kernen, »L'origine du tampon J. Une histoire de neutres«, i: *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, vol. 50, 2000 s. 59; Kreis 2000 s. 106, 158f.
- 64 Die Schweiz und die Flüchtlinge zur Zeit des Nationalsozialismus. 2001 s. 99.
- 65 UDA, R 34 Ct XI, 1944, maj–1947, aug.
- 66 SKT 1942 N:o 41 8/10 s. 587. Levine 1998 s. 174f., 285.
- 67 Rune Hedman & Jöran Wibling, »De s.k. arierbevisen – löpande ärenden vid ett landsarkiv åren 1933–1944«, i *Arkivvetenskapliga studier. Fjärde samlingen.* Utg. Birger Lundberg. 1968 s. 152f., 163.
- 68 Göran Blomberg, *Mota Moses i grind. Ariseringsiver och antisemitism i Sverige 1933–1943.* 2003 s. 73.
- 69 RA, Kabinettet/UD, Huvudarkivet C 3 F:1. Förteckningar över P.M.
- 70 Birgitta E. Almgren, *Drömmen om Norden. Nazistisk infiltration i Sverige 1933–1945.* 2005 s. 333, om Hermann Kappner, som ringde upp prosten John Eklund i Kiruna för att få besked om »Lappmarksdoktorn« Einar Wallquists härstamning.
- 71 Besier 2001 s. 852.
- 72 Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews. Vol. 1.* New York 1985 s. 73.
- 73 LKA Bielefeld, *Sammlung Wilhelm Niemöller, Bestand 5 Nr. 1.* Erklärung der Kirchlich-theologische Sozietat in Wurtemberg vom 9. April 1946. [u.å.], [2], P. I. Se härtill Doris L. Bergen, *Twisted Cross. The German Christian Movement in the Third Reich.* 1996 s. 211f. och vidare Gerhard Besier & Gerhard Sauter, *Wie Christen ihre Schuld bekennen. Die Stuttgarter Erklärung 1945.* 1985.

- 74 Guds vägar. Judendom och kristendom. Ett inomkyrkligt samtalsdokument. 1999.
- 75 Levine 1998 s. 32.
- 76 Boheman 1964 s. 26. Detta intryck bekräftas av utrikesminister Sändlers ord i socialdemokratiska studentföreningen i Göteborg 7/12 1938, där han vänder sig emot tyska »pretentioner på att överflytta till ett grannland tillämpningen av en specifikt tysk lagstiftning, som icke här tillmätas giltighet, men för det allmänna rättsmedvetandet är stötande.«, se Sven Nordlund, »Alkibiades eller Akilles? Ariseringen i Sverige och reaktionerna på denna«, i Historisk Tidskrift 2005/4 s. 583.
- 77 Mattias Tydén, Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975. 2002 s. 22 n. 5.
- 78 Gunnar Broberg, Statlig rasforskning. En historik över rasbiologiska institutet. 1995 s. 53f., 85.
- 79 Broberg 1995 s. 86.
- 80 Ingvar Svanberg & Mattias Tydén, Sverige och Förintelsen. Debatt och dokument om Europas judar 1933–1945. 1997 s. 61f.
- 81 Rethmeier 1995 s. 141.
- 82 Heléne Lööw, Nazismen i Sverige 1924–1979. Pionjärerna, partierna, propagandan. 2004 s. 325.
- 83 Göran Leth, »Kristallnatten« i svenska dagstidningar (Skriftserie 1:2005 Forum för levande historia). 2005 s. 26.
- 84 Edvard Rodhe, »Hava de kristna kyrkorna och de enskilda kristna något ansvar för de politiska frågorna?«, i STK 11/1935 s. 314.
- 85 Gustaf Aulén, Kyrkan och nationalsocialismen. 1944 s. 80.
- 86 Judisk Krönika 1935 s. 138.
- 87 Rune W. Dahlén, »Axel Andersson – Missionsförbundets räddare?«, i En historia berättas – om missionsförbundare. 2004 s. 133–136.
- 88 S T J 1936 s.132 ([Tage] G-[rönwa]ll, »Förbudet mot äktenskap mellan judar och arier«).
- 89 Folkpartiets principprogram antaget av partimötet den 11 juni 1944 s. 8. Jag tackar TL Lars Alberius, som visat mig på denna källa. För en genomgång av 1930- och 1940-talens valprogram, se Tydén 20022 s. 155–161, som understryker att en rasbiologisk värdesättning från slutet av 1930-talet saknas i programmen, med undantag för Bondeförbundet.
- 90 Kungl. Maj:ts proposition nr 198, i Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1927, 1:13:198.
- 91 De Nederlandsche Rechtspraak... 1938 s. 4, 7-11.
- 92 De Nederlandsche Rechtspraak... 1938 s. 4 f, 11f.
- 93 „Eine Ehe soll ferner nicht geschlossen werden, wenn aus ihr eine die Reinerhaltung des deutschen Blutes gefährdende Nachkommenschaft zu erwarten ist“.
- 94 De Nederlandsche Rechtspraak... 1938 s. 5, 13–15.
- 95 Jag tackar professor Maarit Jänträ-Jareborg för detta värdefulla påpekande.
- 96 De Nederlandsche Rechtspraak... 1938 s. 5f., 15–20.
- 97 De Nederlandsche Rechtspraak... 1938 s. 6, 20–22.
- 98 Weekblad van het Recht 1938 No. 331.
- 99 Weekblad van het Recht 1938 No. 969.
- 100 Nederlandsch Juristenblad 1936 22/2, cit. av herr Janssen i parlamentet 11/3 1936, Handelingen der Staten-General. 1935–1936, Eerste Kamer s. 469.
- 101 Jan Wiarda, »Nederlands internationaal personen- en familierecht en de openbare orde, mede in verband met het geslacht Kisch (קיש) uit Praag in Groningen in de achttiende eeuw, waaruit stamt Izaak Kisch, geboren te Amsterdam 23 november 1905«, i H. U. Jessurun d'Oliveira et al (red.), 't Exempel dwinght. Opstellen aangeboden door vrienden en vereerders aan prof. mr. I. Kisch t.g.v. zijn 70ste verjaardag. Zwolle 1975 s. 395.
- 102 UDA, R 34 Ct VIII, 1938, okt.–sept. 1939.
- 103 Sven Nordlund, »Tyskarna själva gör ju ingen hemlighet av detta.« Sverige och ariseringen av tyskägda företag och dotterbolag«, i Historisk Tidskrift 2005/4 s. 633–637.
- 104 Beknopt overzicht van de voornaamste gegevens van het huwelijksrecht van de staten in Europa en van het kerkelijk huwelijksrecht waarnaar in de huwelijkswetgeving van deze staten wordt verwezen. [1941] s. 55–57, jfr Tyskland, 21–22 med fullständigt angivande av alla rasmässiga hinder.
- 105 Bob Moore, Victims & Survivors. The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands 1940–1945 1997 s. 89.

- 106 Ragnar Norrman, Quislingkyrkan. Nasjonal Samlings kyrkopolitik 1940–1945. 1998 s. 318; Tørleiv Austad, Kirkelig motstand. Dokumenter fra den norske kirkekamp under okkupasjonen 1940–45 med innledninger og kommentarer. 2005 s. 221 f.: Uttalelse av Oslo biskop om forandringer i ekteskapsloven 9. september 1941.
- 107 UDA, R 34 O XXII–XXXV.
- 108 UDA, R 34 O XXIV 1938, okt–apr 1939, Oscar Lewardt t. UD, Skabersjö 1939 14/2, Hallenborg t. Lewardt 1939 21/2.
- 109 UDA, R 34 O XXIV 1938, okt–apr 1939.
- 110 Levine 1998 s. 174 f., 285.
- 111 UDA, R 34 O XXVI 1939, nov–aug 1940, Stig Rydeman, På i Lister Mjällby t. UD 1940 19/6.
- 112 UDA, R 34 O XXVII 1940 sept–aug 1941, Gunnar Samuelsson, På i Växjö t. UD 1940 10/12, besv. 1940 19/12.
- 113 Kreis 2000 s. 166f.
- 114 Die Schweiz, der Nationalsozialismus und der Zweite Weltkrieg. Schlussbericht Unabhängige Expertenkommission Schweiz – Zweiter Weltkrieg (Hg.). 2002 s. 438, n. 132.
- 115 Gilbert Coutaz, »A la recherche de ses origines vaudoises: les certificats d'aryanisme délivrés durant la Deuxième Guerre mondiale«, i Bulletin généalogique vaudois 1997 s. 230. Dokumentation Georg Kreis p. 3.
- 116 Die Schweiz, der Nationalsozialismus und der Zweite Weltkrieg. Schlussbericht. 2002 s. 430.
- 117 Se Gunnar Åselius, »Sweden and Nazi Germany«, i Sweden's relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust. A survey of research. 2003 s. 78–86.
- 118 Kreis 2000 s. 167f.
- 119 Die Schweiz und die Flüchtlinge zur Zeit des Nationalsozialismus. 2001 s. 99.
- 120 Parlamentariska undersökningskommissionen angående flyktingärenden och säkerhetstjänst. I. Betänkande angående flyktingars behandling (SOU 1946:36) s. 399–401.
- 121 Nordlund, »Tyskarna...« s. 640.

RÄTTSMEDVETANDET IFRÅGASATT

Rättstillämpning utan rättsmedvetande

Kunde man då inte i Sverige – som i Nederländerna – ha gjort undantag för en rättstillämpning som så tydligt stred mot svenskt rättsmedvetande?

I Östen Undéns lärobok i internationell äktenskapsrätt enligt gällande svensk lag (1922) behandlades utförligt Haagkonventionerna rörande internationell privaträtt. Under Haagkonferenserna hade franska, belgiska och schweiziska delegerade framhållit att det vore stridande mot dessa staters rättsuppfattning att »vägra giftermål på grund av olikhet i religion mellan de trolovade (t.ex. giftermål mellan kristen och jude). Överhuvud ansågos hinder av religiös natur i lex patriæ [hemlandets lag] icke kunna respekteras.« Här lämnades konventionsstaterna fritt val. Resultatet blev att vigsellandet hävdade sin rätt gentemot lex patriæ – antingen genom att göra gällande egna hinder av religiös art eller genom att tvärtom vägra respektera religiösa hinder. De flesta konventionsstaterna följde huvudregeln: de godkände borgerlig vigsel i det egna landet, även om hemlandets lag krävde religiös vigsel, men de vägrade erkänna ett äktenskap som ingåtts utomlands trots religiösa hinder i hemlandets lag.¹²²

Att man i Sverige valde att inte utnyttja den möjlighet som konventionen öppnade för att göra undantag från hinder som »vila uteslutande på grunder av religiös natur«, är förvånande. Enligt statsrådsprotokollet hade möjligheten till detta undantag tillkommit eftersom två stater »förklarat sig icke kunna biträda konventionen utan detta medgifvande, enär det skulle strida mot dessa länders grundlagar att låta någons trosbekännelse utöfva inflytande på hans rättsliga ställning, äfven om han vore främmande undersåte«. I Sverige ansåg man sig inte ha anledning att »begagna sig af detta medgifvande, hvilket onekligen står i strid mot konventionens syftemål, då därigenom öppnas utväg för ingående af äktenskap, som i somliga länder äro giltiga, i andra ogiltiga«. ¹²³

»Ras« som argument eller hinder förekommer på ett par ställen i Undéns framställning. De svenska sjukdomshindren mot äktenskap hade tillkommit dels för att skydda den friska parten, dels för att »förebygga rasförsämring«. ¹²⁴ Och enligt svensk lag krävde ordre public inte att man här skulle medge

»t.ex. giftermål mellan en neger från Texas med en vit kvinna, förbjudet i mannens nationella lag, eller giftermål mellan österrikisk katolik och jude, förbjudet i österrikisk lag, eller giftermål av katolik som enligt sitt hemlands lag är förbjuden ingå nytt gifte, oaktat tidigare äktenskap är genom skillnad upplöst«. ¹²⁵ För 1930-talets läsare av denna text kan det inte ha stått helt klart att lagen i Texas reste rashinder, medan den österrikiska lagens hinder var enbart av religiös art. Skillnaden mellan religion och ras, som i lagstiftningen var tydlig, och numera är självklar, torde på 1930-talet av många ha uppfattats som obetydlig.

För återgång av äktenskap gällde en annan ordning. Här skulle hemlandets lag vara normerande, om »Konungen härom särskilt förordnat«, vilket hade skett med avseende på bland andra Tyskland. Undén redovisar även de särskilda undantag vid återgång av äktenskap som införts i IÄL år 1904. ¹²⁶ Här anges tydligt i 2 kap. § 2:

»Ej må i något fall äktenskap här i riket förklaras ogilt av den anledning att det ingåtts i strid mot främmande lags föreskrift, att tidigare äktenskap skall, oaktat det är genom skillnad upplöst, utgöra hinder för nytt äktenskap, eller emot förbud mot äktenskap mellan dem, som äro av olika religion, eller emot äktenskapsförbud, som grundar sig å prästerligt kall eller å löfte att förbli va ogift.«

I Undéns framställning behandlas genomgående återgång av äktenskap som något som kunde ligga i den ena eller andra makens intresse. Att det skulle kunna ligga i statens intresse var då ännu inte aktuellt. Det blev det emellertid i Tyskland omedelbart genom Nürnberglagarna 1935, och tillspetsat genom den nya tyska äktenskapslagen den 6 juli 1938, där allmänne åklagarens roll i alla ogiltighetsärenden reglerades. De nya regleringarna syftade till att lyfta ut äktenskapet ur den privaträttsliga sfären och göra ogiltigförklaringen till en sak av närmast allmänt intresse. ¹²⁷

Förändring omöjlig?

När det nu var omöjligt att hänvisa till svensk ordre public, kunde man väl ändrat den svenska lag som hade införlivat Haagkonventionen med svensk rätt? Så sent som 1934 ändrades ju samma lag beträffande internationella skilsmässor med en svensk medborgare inblandad. Detta förutsatte dock att Sverige sagt upp 1902 års Haagkonvention om skillnad i äk-

tenskap och ständig skillnad till säng och säte, en uppsägning som trädde i kraft den 1 juni 1934.

I Pastoralkalendern från Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag anges i en särskild bilaga från UD:s rättsavdelning två alternativa förfaringssätt för hindersprövning där någon av kontrahenterna var tysk. Enligt alternativ I kunde tyska undersåtar förete Ehefähigkeitszeugnis, utfärdat av Standesamt på bosättningsorten, eller istället, om vederbörande inte var bosatt i Tyskland, av Standesamt i Berlin. Det kunde också utfärdas av beskickning eller konsulat. Alternativ II innebar att den svenske lysningsförrättaren själv fick pröva, »huruvida något i utlänningens hemlands lag stadgat äktenskapshinder föreligger«. Till grund för prövningen låg då istället ett intyg från UD som räknade upp de i den utländska lagen stadgade äktenskapshindren.¹²⁸ Detta alternativ blev det helt dominerande och fortsatte att användas fram till år 2004.

I kommentaren gjordes ingen skillnad mellan tyska riksmédborgare (i praktiken »arier«) och statsundersåtar (i praktiken rasmässigt definierade judar), men det framhölls däremot särskilt att »ett i intyget upptaget hinder måste emellertid beaktas, även om det är helt främmande för svensk lag eller svenskt tänkesätt«. Bakom detta ordval kunde den dåtida läsaren ana redan formulerade eller i varje fall tänkta protester. Sedan följer en generell kommentar som pinsamt tydligt avslöjar hur litet man på sina håll fäste avseende vid de faktiska svårigheterna för de berörda: »Lysningsförrättaren bör således, allt efter hindrets art, avfordra utlänningen utredning, att hindret undanröjts«.

Kyrkan och lysningen

1900-talets kyrkliga äktenskapsdebatt i Sverige ger en inblick i hur man resonerade om kyrkans statliga uppgifter. Olof Sundby formulerar problemet som »prästens skyldighet att genom kyrklig vigsel med borgerligt rättslig verkan konstituera ett äktenskap, där förutsättningarna och villkoren för äktenskapet i fråga bestämmas uteslutande i borgerlig lag«.¹²⁹

Från 1860 hade de katolska och mosaiska församlingarna skött sin egen kyrkobokföring. Den avkonfessionaliserades genom att Svenska kyrkan från 1911 fick ansvar för all kyrkobokföring, och 1915 även för vigselböckerna.¹³⁰ Enligt kyrkobokföringskommittén 1910 hade statskyrkans kyrkobokföring »närligt sig att bli en civil registrering«.¹³¹ Tillsammans med äktenskapslagstiftningens sekularisering

år 1920 innebar detta att pastorsämbetenas verksamhet i hög grad instrumentaliserades för statliga syften.

Kjell Blücker talar om hur den nya generationen teologer från 1900 och framåt uppfattade nationen som en parallell till kyrkan. Nationen förkroppsligades i nationalstaten och dess nationalkyrka.¹³² Utvecklingen på kyrkobokföringens och äktenskapslagstiftningens område utgjorde ett led i en inre sekularisering av Svenska kyrkan, som saknade en statskyrkteologi för att tolka sin instrumentaliserade funktion.

Om konsekvenserna för den enskilde prästen skrev hovrättspresidenten Birger Ekeberg i sin kommentar till giftermålsbalken 1934:

»Trots äktenskapsrättens sekularisering har lysningen bibehållits i sin hävdvunna form, och hindersrannsakan åligger enligt NGB (Nya Giftermålsbalken) prästen i den församling, där bruden tages. Sin förklaring har detta i prästens egenskap att tillika vara förare av civilregistret, kyrkoböckerna. Såsom vigselförrättare utövar prästen på en gång kyrkliga och borgerliga funktioner. Han har att följa den borgerliga lagen, även där denna råkar i strid med hans uppfattning av kyrkans lära.«¹³³

Som Sundby konstaterar, kan kyrkan – »så länge staten företräder en rätt iustitia civilis« – samarbeta med staten inom detta område och »även påtaga sig uppgifter, som närmast höra hemma inom den civilrättsliga sfären«.¹³⁴ Om däremot staten i någon mån kan sägas icke företräda »en rätt iustitia civilis« – som just beträffande Nürnberglagarnas tillämpning vid hindersprövning – är detta enligt luthersk uppfattning ingen kyrkorättslig fråga. Kyrkans intresse för äktenskapet som en yttre ordning »rör sig hela tiden på det civilrättsliga planet och gäller frågan om en riktig eller förvänd civilrättslig uppfattning av äktenskapet«.¹³⁵

Sundby räknar med att de civilrättsliga bestämmelserna kan »nödgas frångå det som här kallats en rätt iustitia civilis«. Han hänvisar direkt till »rättsmedvetandet och rättsuppfattningen hos dem, som ha att lyda« lagen och medger att det finns »en gräns för kyrkans samverkan med staten här«. Detta kan ses som ett utslag av evangeliets kritiska funktion gentemot samhällslivet.¹³⁶

Det »vidskepliga« rättsmedvetandet

»Rättsmedvetande« var på 1930-talet ett ytterst ifrågasatt begrepp. Professor Vilhelm Lundstedt och andra av den hägerströmska filosofin inspirerade jurister framställde värdenihilismen som den enda vetenskapligt möjliga hållningen. Det naturliga rättsmedvetandet »avslöjades«. Det gällde att befria rättsvetenskapen från metafysik och vidskepelse och förvandla den till närmast en naturvetenskap. Istället införde Lundstedt samhällsnyttan som bestämmande begrepp för lagens innebörd och dess tolkning.¹³⁷

Svante Nordin skriver att ingen insats inom svensk filosofi under 1900-talet blivit mera känd utomlands än »den skandinaviska rättsrealismen«. Utgångspunkten för filosofen Axel Hägerströms kritik av rättsmedvetandet är att idéerna om rättigheter och förpliktelser inte har någon motsvarighet i den vardagliga verkligheten. När vi fattar rättigheten som en makt, är den av mystisk eller magisk natur. Hans lösning innebär att rätten endast är »ett socialt maskineri, i vilket kuggarna utgöres av människor«.¹³⁸ Ingemar Hedenius karakteriserade »det Hägerström-Lundstedtska misstaget« som tron att det inte finns någon juridisk rätt, och Svante Nordin har muntligt sammanfattat Hägerströmskolans strävan som att »Hägerström med flera sökte upplösa sambandet mellan rätten som norm och rätten som faktum«.¹³⁹

Juristen Lundstedts program går ut på att – med Nordins ord – »befria rättsvetenskapen från den metafysik och vidskepelse som dominerat den«. Själv skriver Lundstedt att »rätten, såvitt därmed skall avses en realitet, är ju endast en beteckning för att utmärka just det, varigenom människorna sammanhållits och sammanhållas till samhällen«. Det verkliga motivet för lagstiftning och tillämpning av lagarna är inte »rättvisa« eller andra »metafysiska« föreställningar, utan hänsynen till samhällsnyttan. Lagstiftningen styrs av »samhällsnyttan«, det vill säga det som människor »sträva efter att uppnå«: kläder, föda, bekväma bostäder, trygghet, företagsfrihet och så vidare. Han vill inte se någon motsats mellan stat och individ – samhället består ju av individerna – men accepterar inte heller den marxistiska doktrinen om staten som redskap för den härskande klassen. Eftersom »det hela« inte kan »skiljas från och ställas i motsats till sina delar«, måste »talet om individens rätt mot samhället [---] sakna grund i verkligheten«.¹⁴⁰

Invändningar besvarades av Lundstedt med att det pågick en kamp »mellan de samhällsnyttiga synpunkterna och de chimäriska rättsynpunkterna«.

Lundstedt konstaterade en kamp »mellan de samhällsnyttiga synpunkterna och de chimäriska rättssynpunkterna«.

Den teologiska reaktionen: skapelsens lag

Hur såg då den teologiska och kyrkliga reaktionen på rättsrealismen ut? De så kallade lundateologerna delade med rättsrealismen såväl den kritiska inställningen till metafysiken och den historiska förankringen, som strävan efter en »realistisk« ståndpunkt.¹⁴¹ Professor Anders Nygren hade sökt formulera en öppning redan i Filosofisk och kristen etik (1923), där han förklarar att Hägerström har »fullkomligt rätt, då han betonar, att man strängt taget icke kan tala om moraliska föreställningars sanning [---]. Men härmed är ingalunda sagt, att man ej skulle kunna tala om deras giltighet.«¹⁴² Och i Etiska grundfrågor (1926) hade han genom att lyfta fram »det omedelbara etiska bedömandet« gett ett påtagligt utrymme åt strävanden som med annan terminologi skulle kunna kallas »rättsmedvetande«. Nygren torde ha insett att rättsmedvetandets försvinnande innebar inget mindre än en socialietisk katastrof.

I tredje upplagan av Den allmänliga kristna tron (1931) betraktar Nygrens kollega Gustaf Aulén alltjämt rätten som något huvudsakligen negativt. Genom den »klassiskt kristna försoningstanken« är »rättsordningen genombruten«.¹⁴³ Som något särskilt negativt framställs det att i den skolastiska teologin blev den gudomliga kärleken »inställd inom rättsordningens ram, den regleras av iustitia«.¹⁴⁴ De ställen som sakregistret hänvisar till under orden »rättsförhållande, rättsordning« syftar inte på samhället. Dessa termer har alltså ännu inte fått någon etisk tillämpning på samhällsförhållanden.

Annorlunda tongångar hördes först vid en sammankomst i Stockholms konserthus den 17 september 1935, då Manfred Björkquist och Aulén talade.¹⁴⁵ Auléns uppfattning framgår av den sedan tryckta uppsatsen Kristendomen och världsläget (1935). Det italienska överfallet på Abessinien (Etiopien) beskriver han här som »ingenting annat än ett direkt sabotage av alla strävanden att upprätta ett rättsligt ordnat förhållande mellan folken«. Han konstaterar nu att »rätten förlorar sin talan, när den kommer i konflikt med den egna maktviljan«. Återigen betonas att det gäller »att mera lyda Gud än människor«, men kampen beskrivs inte längre – som tidigare – enbart

som en kärlekens kamp. Nu gäller det »för Kristi kyrka« att »osviktigt föra rättfärdighetens och kärlekens talan och att bedja den Allsmäktige, att han i nåd måtte avvända ofärd och betvinga människors hjärtan med den kärlek, som icke söker sitt«. ¹⁴⁶

Först i den fjärde upplagan av Den allmänliga kristna tron (1943) har Aulén fört in en ny § 21, »skapelsens lag«, där det karakteristiska för »skapelsens rättsordning« anges som »att allt här ytterst hänföres till och bestäms av den gudomliga kärleksviljans krav«. ¹⁴⁷ Rättsordningen framställs alltså positivt och som bestämd av agape-etiken. Detta sker i polemik mot den tyska ordningsteologin. ¹⁴⁸ Samtidigt erkänner Aulén åtskilliga sidor längre fram, att »det kan icke bestridas, att Guds vilja här kan förverkligas inom lagens ram, även om detta förverkligande sker under tvång och icke har »spontanitetens karaktär«. ¹⁴⁹ För att upprätthålla rättsordningen måste staten använda sin »organiserade makt, som icke rygger tillbaka för att bruka våld, när så kräves«, och »makten är en förutsättning för att staten skall kunna fungera som rättsstat«. Om staten däremot ställer makten »i själviska intressens tjänst«, undanträngs rättsperspektivet och staten förfelar sin uppgift. ¹⁵⁰

Den förbindelse mellan skapelse och lag som Aulén uttryckte genom begreppet *lex creationis*, utvecklade han första gången i den lilla skriften Kan något kristet krav ställas på statslivet? (1940). Det synes ha skett i medveten motsättning till Karl Barth, som i sin kamp mot nazismen istället härledde lagen ur evangeliet. Genom att brottas med konkreta, socialietiska problem kom Aulén att betona skapelseteologins betydelse. ¹⁵¹ Enligt Aulén behövdes Bibelns särskilt genom Kristus uppenbarade lag för att tolka den genom synden förmörkade *lex creationis*. ¹⁵² Kyrkans frihet att förkunna blir därför för Aulén en nödvändig och övergripande förutsättning för att kunna hävda även rätten, i synnerhet som rättsmedvetandet för Aulén inte har sin utgångspunkt i »någon abstrakt jämlikhetsteori, byggd på människovärdets grundval« utan i det rättskrav som är »omedelbart förankrat i den kristna gudstron, närmare bestämt i skapelsetron«. ¹⁵³

I Kan något kristet krav ställas på statslivet? – tillägnad Anders Nygren – går Gustaf Aulén i dialog med juristen Karl Olivecronas samma år utgivna bok Om lagen och staten. Mot Olivecronas strävan att anlägga en »realistisk« synpunkt och avlägsna »allehanda metafysiska dimbildningar« har Aulén inga invändningar. Däremot ser han det som otillfredsställande att Olivecrona finner rättsidéernas rot i »människornas känslor«, ty det kan inte bestridas att »rättsidéerna« fortfarande

har sin direkta och påtagliga betydelse för lagstiftningen. Här står »kristendomens säregna ethos« som »en historisk faktor av första ordningen«. Naturrätten avvisas som »ett starkt metafysiskt belastat begrepp, i själva verket en fiktion, som icke äger någon motsvarighet i verkligheten«. Den bör istället ersättas med begreppet »skapelsens lag, lex creationis«. Den kristna skapelsetron ger »det kristna rättsperspektivet« dess universella inriktning. Aulén söker här precisera en tredje möjlighet mellan Olivecronas rättsrealism och den »metafysiska« naturrätten. Ett huvudproblem är dock alltjämt »kärlekens lag – möjligheten av att tillämpa den på statslivet«, med det positiva lösningsförsöket »saklig omsorg om nästan«. ¹⁵⁴

Tydligast har Aulén formulerat sitt nya perspektiv i artikeln Rättsmedvetandets grundval, publicerad i Norge 1945. Här säger han att det universella rättskrav som är »oskiljaktigt förbundet med kristen livssyn« är »omedelbart förankrat i den kristna gudstron, närmare bestämt i skapelsetron«. »Rättsmedvetandet« har sin utgångspunkt i detta krav. En teori som utgår från fixerade mänskliga »rättigheter« är inget effektivt skydd mot »rättens relativisering«, inte heller »någon abstrakt jämlikhetsteori, byggd på människovärdets grundval«. Rätten kan över huvud taget inte konstrueras »så att säga nedifrån, från bestämda mänskliga prerogativ«. Då relativiseras den lätt. Men de krav som utgår från skapelsetron »låter sig icke rubba«. Detta universella rättsmedvetande är »icke någon exklusivt kristen företeelse, intet kristet monopol«, det finns också bland människor »som icke vill bygga på kristen grund«. Kristendomen har inte skapat rättsmedvetandet. Men den har »avslöjat och klarlagt den verkliga innebörden av »skapelsens lag« och detta »kvalificerade rättsmedvetande« får sitt »starka och orubbliga fäste i den kristna gudstron«. ¹⁵⁵ Trots Auléns skarpa avståndstagande från naturrätten är det svårt att förstå »skapelsens lag« och »rättsmedvetandet« som annat än varianter av eller utflöden ur naturrättsliga tankegångar.

Rättsidealismen aktualiseras

Parallellt med lundateologins brottning med frågan hur rättsmedvetandet skulle kunna positivt motiveras utan att få en idealistisk filosofisk utgångspunkt, stod en stor del av Svenska kyrkans prästerskap kvar på just en sådan äldre, idealistisk grundval. Den idealistiska ståndpunkten förstärktes i nordiskt material, till exempel genom Harry Johanssons översättning 1945 av den förföljde Oslobiskopen Eivind Berggravs Sta-

ten och människan, som utgick från människovärdet som en »grundidé«, motiverad med Kristi ord om en människosjäl som betyder mer än hela världen, och underströk att »rätten« inte var identisk med »varje skenbar lagstiftare«. Mötet mellan rätt och religion ägde rum i »det upplysta och rättsmedvetna samvetet«. ¹⁵⁶

Krigshändelserna aktualiserade också den äldre rättsidealismens idéer i ett antal publikationer där det svenska rättsarvet särskilt betonades, ibland i direkt konfrontation med rättsrealismens tankegångar. I *Svensk lag och rätt* (1941) hänvisade professor Gösta Eberstein gentemot Olivecrona till kritiken från bland andra Undén, Aulén och Hedenius. ¹⁵⁷

I ett häfte om *Svensk rättstradition* (1942), började professor Henrik Munktell hela sin serie av omarbetade radioföredrag med att betona hur orden »rätten, rättskänslan, rättsmedvetandet [...] ha djupa rötter i vårt folks äldsta historia«. ¹⁵⁸ Föredragen hade kommit till för att stärka »den inre beredskapen«. ¹⁵⁹ I ett större arbete två år senare med titeln *Det svenska rättsarvet utvidgade* Munktell sin framställning. Genomgående är betoningen av kontinuiteten och den nationella särprägel i den svenska rätten. ¹⁶⁰

Om jag jämför med den kyrkliga rättstillämpning på äktenskapsrättens område som jag i annat sammanhang undersökt – konsistoriernas hantering 1720–22 av de krångliga fall som uppkommit under det stora nordiska kriget – är den största skillnaden att den dialog som domkapitlen i början av 1700-talet eftersträvade såväl med kyrkolagen som med parterna, saknar motsvarighet i 1900-talets tillämpning av IÄL, och därmed indirekt av Nürnberglagarna. Endast motståndarna till denna tillämpning utvecklade en dialog med svensk rättstradition, istället för att bara rakt av tillämpa tysk lag i Sverige.

Jämförelsen med Nederländerna och Schweiz har avslöjat hur rastänkandet var en självklar förutsättning i 1930-talets Sverige. När därtill rättsmedvetandet av ledande rättsfilosofer betraktades som vidskepligt, låg vägen öppen för att de nationalsocialistiska raslagarna skulle få effekt även i Sverige.

Noter

- 122 Östen Undén, Internationell äktenskapsrätt enligt gällande svensk lag. 1922 s. 10f.
- 123 Nytt Juridiskt Arkiv Afd. II. 1905 s. 5, 12f; C. A. Reuterskiöld, Föreläsningar öfver privat internationell rätt. 1. Om äktenskap, äktenskapsskillnad och förmynderskap enligt svensk-internationell rätt. I. 1909 s. 97.
- 124 Undén 1922 s. 20.
- 125 Undén 1922 s. 21.
- 126 Undén 1922 s. 54–56.
- 127 Rethmeier 1995 s. 209.
- 128 Tillägg. A. Utländska medborgares giftermål inför svensk vigselmyndighet i Sverige, i Pastoralkalender. Gunnar Forkman (red.), 1936 s. 145–151. Pastoralkalendern gavs ut dels separat, dels (med samma paginering) sammanbunden med Svenska kyrkans årsbok för följande år.
- 129 Olof Sundby, Luthersk äktenskapsuppfattning. En studie i den kyrkliga äktenskapsdebatten i Sverige efter 1900. 1959 s. 136.
- 130 Ingmar Brohed, Sveriges kyrkohistoria. 8. Religionsfrihetens och eukumenikens tid. 2005 s. 108f.
- 131 Betänkande och förslag rörande kyrkobokföringen i icke territoriella församlingar, afgifvet den 4 juni 1910 af till Kungl. Ecklesiastikdepartementet tillkallade sakkunniga. 1910.
- 132 Kjell Blücker, The Church as Nation. A Study in Ecclesiology and Nationhood. 2000 s. 320.
- 133 Birger Ekeberg, »Giftermålsbalken«, i Minnesskrift ägnad 1734 års lag. I, 1934 s. 205; även i Sundby 1959 s. 136 n. 139.
- 134 Sundby 1959 s. 292.
- 135 Sundby 1959 s. 295.
- 136 Sundby 1959 s. 299–301.
- 137 Se Svante Nordin, Från Hägerström till Hedenius. 1983 s. 120, Staffan Källström, Värdenihilism och vetenskap. 1984 s. 30, 63, dens, Den gode nihilisten. 1986 s. 44 f., 67, dens, »Nihilism och människovärde«, i Motströms. Staffan Källström & Erland Sellberg (red.). 1991; Anders Jarlert, »Nygren, Aulén och nationalsocialismen – omvärderingar av historiska positioner«, i Samuel Rubenson & Anders Jarlert, Kyrkohistoriska omvärderingar. 2005 s. 65–68.
- 138 Nordin 1983 s. 118f.
- 139 Svante Nordin, Ingemar Hedenius. En filosof och hans tid. 2004 s. 111. Hos förf., Anteckningar från symposiet »Rätt, religion och politik«, tillägnat Magnus Sjöberg av Institutet för rättshistorisk forskning, Uppsala 2003 24/10.
- 140 Nordin 1983 s. 120f.
- 141 Nordin 1983 s. 128, 133.
- 142 Anders Nygren, Filosofisk och kristen etik (Lunds universitets årsskrift I. 18:8). 1923 s. 139 n. 1.
- 143 Gustaf Aulén, Den allmänneliga kristna tron. 1931 s. 267.
- 144 Aulén 1931 s. 156.
- 145 »Kyrkan och krigen«, i SvD 18.9.1935.
- 146 Gustaf Aulén, »Kristendomen och världsläget«, i Gustaf Aulén & Manfred Björkquist, Rätt och frihet. 1935 s. 20, 24f., 27.
- 147 Gustaf Aulén, Den allmänneliga kristna tron. 1943 s. 211.
- 148 Aulén 1943 s. 213.
- 149 Aulén 1943 s. 342.
- 150 Aulén 1943 s. 454.
- 151 Se Ruben Josefson, »Lex creationis. Anteckningar till Gustaf Auléns teologi«, i Forum Theologicum 22. 1965 s. 21f.
- 152 Josefson 1965 s. 20.
- 153 Aulén 1945 s. 190.
- 154 Gustaf Aulén, Kan något kristet krav ställas på statslivet? 1940 s. 37, 39f., 42, 49, 54.
- 155 Gustaf Aulén, »Rättsmedvetandets grundval«, i Kirke og Kultur 51. 1945 s. 190f., 195, 196.
- 156 Eivind Berggrav, Staten och människan. 1945 s. 293, 299.

- 157 Gösta Eberstein, »Det svenska rättsarvet«, i Svensk lag och rätt. 1941 s. 21f.
- 158 Henrik Munktell, Svensk rättstradition. 1942 s. 3.
- 159 Kurt Lindal, Självzensur i stövelns skugga. Den svenska radions roll och hållning under andra världskriget. 1998, s. 214.
- 160 Henrik Munktell, Det svenska rättsarvet. 1944, särskilt det avslutande kapitlet om inhemsk och främmande rätt, s. 173–214.

MOTSTÅND ELLER ACCEPTANS?

Motstånd med byråkratiska medel

Forskningen om motstånd mot eller sympatier för nationalsocialismen inom Svenska kyrkan har hittills i hög grad koncentrerats till det offentliga planet – protester i form av uttalanden från ekumeniska organ och från biskopsmötet, predikningar, samt mera fördolt agerande på hög nivå – och å andra sidan officiellt samarbete med tyska, kyrkliga organ, uttalade nazisympatier i viss kyrklig press och personligt engagemang i olika tyskvänliga eller nazistiska organisationer.

Genom sin undersökning *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust; 1938–1944* (1996, 2. uppl. 1998) har Paul A. Levine visat på möjligheterna att vinna ny kunskap och få ny förståelse om motståndet mot nazismen genom att undersöka den statliga byråkratin på mellannivå. Ett viktigt syfte med min undersökning har varit att undersöka samspelet mellan kyrklig och statlig byråkrati för att nå motsvarande resultat på det kyrkliga området.

Levine har utarbetat en teoretisk modell som han kallar *bureaucratic resistance*. Han definierar denna term som »*tactics of obstruction against the implementation of Nazi racial policy conducted not by potential victims but by an ostensibly disinterested third party*«. Som motsats till nazismens *logic of destruction* talar han om en *logic of obstruction* hos svenska ämbetsmän.¹⁶¹

Ett förslag till definition av själva ordet motstånd, som jag gärna anknyter till, är Richard Löwenthals *refusal* (*Verweigerung*), som en beskrivning av motstånd av *less spectacular forms of nonconformity*.¹⁶²

Jag har valt att utgå från Levines modell – utan att ansluta mig till hans teoretiska bakgrund – men utvidgar den så att vi kan tala om motstånd (*resistance*), vägran (*refusal*), *acceptans* (*acceptance*), och *entusiasm* (*enthusiasm*). Därmed täcker man in hela fältet av varierande attityder hos präster, UD-tjänstemän och andra som hanterade tillämpningen av Nürnberglagarna i Sverige. Motstånd, vägran etc. är personernas, inte byråkratin, men de använder sig av byråkratiska medel.¹⁶³

Gällande regler kunde ställa de inblandade, särskilt prästerna i deras statliga funktion som lysningsförrättare, inför

svåra samvetskonflikter. Kyrkoherde Edvin Persson i Högseröd skrev den 6 juni 1941 till UD om judiska flyktingar som var jordbrukslever i Skåne: »Om ett par sådana personer, man och kvinna, gifta sig med varandra, få dessa företräde vid anordnade emigrationsresor till Amerika eller Palestina. Men Ehefärdigkeitszeugnis hinner ej skaffas så hastigt som en sådan resa kan påkomma, och så komma de tre lysningssöndagarna. Man vill gärna hjälpa dem till emigration. Men det har sina risker att lysa på ofullständiga papper.«¹⁶⁴ Här rörde det sig inte om någon form av motstånd, eftersom äktenskap mellan två judiska parter var tillåtet även enligt Nürnberglagarna. Men exemplet visar hur en präst med empati för lysningssökande immigranter och ansvar för tillämpningen av bestämmelserna, i ett sådant läge konkret tänkte.

Jag har bara stött på ett enda exempel på direkt främlingsfientliga uppfattningar från kyrkligt håll. Det var kyrkoherde Gunnar Ekström i Falun, som den 15 maj 1943 skrev till UD angående det tilltänkta äktenskapet mellan Stanislaw Golebiewski och frånskilda fru Lindström: »Om det tilltänkta äktenskapet skulle medföra, att mannen komme att erhålla svensk medborgarrätt, måste icke minst på grund härav, jag anse, att det vore bättre, om äktenskapet icke komme till stånd.« Ekströms åsikt besvarades av UD den 25 maj med att det inte var hans sak att anlägga synpunkter på detta.¹⁶⁵ Ekström var ökad för sina nazistiska sympatier.¹⁶⁶

Motsträvighet

Olika grader av motsträvighet kunde förekomma hos en och samma person. När kyrkoherden i Malmö S:t Petri församling, Albert Lysander, 1936 skrev en senare refuserad debattartikel till Svenska Dagbladet där han kritiserade effekten av Nürnberglagarna i Sverige i samband med lysning och äktenskap, och föreslog en lagändring, var det ett uttryck för motstånd, och på samma sätt bör man beteckna hans troliga anvisning till ett lysningspar att kringgå raslagarna genom att gifta sig i Köpenhamn. När han i fortsättningen hanterade liknande fall och alltså skulle beakta Nürnberglagarna vid hindersprövning av tyska medborgare, borde hans agerande snarare kallas vägran. Han vägrade nämligen att befatta sig med den av UD rekommenderade arierförsäkran och utnyttjade istället en alternativ väg: att låta den tyske konsuln i Malmö sköta den »tyska« delen av hindersprövningen. Denna väg hade han själv beskrivit i en handledning i kyrkobokföring som han tillsammans med Gunnar Forkman 1929 gett ut:

»Intyget kan utfärdas [---] också av i Sverige anställd diplomat eller konsul, representerande mannens hemland. [---] Det sistnämnda torde ofta vara det mest praktiska, om mannen är bosatt i Sverige [---]. Han går då till pastorsämbetet i den svenska församling, där han är kyrkoskriven och får ett äktenskapsbetyg, vari det bl. a. står att han är utländsk undersåte. Han anskaffar nu från sitt hemland de papper, han kan få angående sin äktenskapsledighet och vänder sig med dessa och det svenska äktenskapsbetyget till närmaste konsul för sitt hemland. Denne skall då i regel befinnas villig att utskriwa ett äktenskapsintyg på grund av de presterade handlingarna och de personliga upplysningar, han kan erhålla om den sökande.«¹⁶⁷

Av handlingarna i Malmö S:t Petri kyrkoarkiv framgår att Lysander redan från september 1936 började använda sig av möjligheten med intyg från tyske konsuln i Malmö.¹⁶⁸ Ett äldre förtryckt formulär (»icke hinder möter«) kunde användas för dessa intyg.¹⁶⁹ Under konsul Mark Noldas tid (1940–45) använde konsulatet den mera elastiska formuleringen att inget äktenskapshinder var känt hos konsulatet („dass dem Konsulat kein Ehehindernis bekannt ist“).¹⁷⁰ I bilagorna till 1942 års lysningsbok finns en lös lapp med följande blyertsanteckning: »Konferens med tyske konsuln 13/6 42, ingen anm. där. På grund av omöjligheten att inom överskådlig tid få äkt.-tillstånd fr. Wien lyste Ldr på hennes här förvarade papper (obs. frskild 35)«. ¹⁷¹ Följande år fyllde Lysander vid ett tillfälle själv i ett »Äktenskaps-Intyg«: »Enl. muntl. konferens med tyske konsuln d. 4/2 43 finnes intet hinder för lysn. Alb. L-r«. ¹⁷² Det är uppenbart att Lysander i dessa ärenden haft stor rörelsefrihet gentemot konsul Nolda, och att han agerat med en ovanligt hög grad av byråkratisk självständighet, som utgick från en vägran att själv befatta sig med Nürnberglagarnas äktenskaps-hinder. Ett par av fallen kan man rubricera som en starkare form av vägran.

Enligt en PM, upprättad inom UD den 27 april 1945, hade underståthållaren meddelat att tyske generalkonsuln Mark August Nolda, »i dag hoppat av, vilket han skriftligen meddelat landsfogde Rosengren samtidigt som han utpekade diverse tyskar och andra, vilka skulle i Sverige ha spionerat för tysk räkning, i allmänhet dock icke mot svenska intressen utan mot danska flyktingar. [---] Nolda hade vidare hävdade, att han själv icke varit Gestapoagent. Så vore däremot fallet med vicekonsul Muth vid konsulatet. Denne vore Gestapo's representant och konsulatets verkliga chef«. ¹⁷³ Detta stämmer inte alls med uppfattningen i Oslo politikammer, där man istället betraktade

Nolda som en av tyskarnas »mest erfarne etterretningsagenter«, utvisad från Frankrike för delaktighet i sabotageaktioner, och under Malmötiden misstänkt för att ligga bakom tyskarnas aktion mot de norska kvarstadsbåtar som i mars 1943 bröt sig ut från Göteborg. Vid detta och liknande tillfällen skall han ha varit ansvarig för åtskilliga människors liv.¹⁷⁴ Kanske var det just därför att han var upptagen med sådan verksamhet, som han inte ägnade lysningsfrågorna något intresse.

Domprosten i Karlstad, Sven C:son Svenæus, gjorde aktiva ansträngningar att bereda ett lysningspar möjlighet att gifta sig i Oslo. Det bör kallas motstånd, medan andra prästers vägran att finna sig i byråkratiska anvisningar kan kallas just vägran. Motståndet innebar en högre grad av initiativ och aktivitet, men en vägran kunde mycket väl medföra större risker och leda till svårare konsekvenser för ämbetsmannen, om den blev upptäckt och anmäld.

Motsträvigheten kunde ta sig olika uttryck på olika nivåer hos samma person. Så var det hos rättschefen vid UD Gösta Engzell, som på det officiella planet fortsatte med en formalistisk tillämpning av den av hans företrädare Folke Malmar i september 1937 införda arierförsäkran, samtidigt som han på ett halvofficiellt plan redan i november 1939 vägrade anpassa sig till gällande bestämmelser. Liksom de motsträviga prästerna använde han – med Göran Andolfs träffande uttryck – byråkratiska medel som vapen.¹⁷⁵ Däremot anpassade sig Engzell till en början till synpunkter från Tyska legationen i Berlin.

I oktober 1940 skrev Engzell till legationsrådet Eric von Post i Berlin om en skilsmässodom från Landgericht Nürnberg mellan en tysk man och en svensk kvinna, som innehöll »deklarationer om de politiska förhållandena i Sverige« som »knappast böra få passera alldeles opåtalat« – det gällde ganska grova uttalanden om hur Sverige inte sällan sympatiserat med »dem som gräver graven åt ett ärligt samarbete mellan Europas folk«. von Post svarade »strängt förtroligt« att han påtalat saken för geheimerådet Albrecht – ställföreträdande chef för rättsavdelningen i Auswärtiges Amt – som oförbehållsamt erkänt att »domstolens skrivsätt varit högst olämpligt; Auswärtiges Amt skulle med anledning av vad som förekommit tillskriva Reichsjustizministerium under framhållande av att domstolsuttalanden av detta slag vore ägnade att väcka anstöt i utlandet«. von Post förminskade emellertid domstolens ut-

talanden till en »malheur« – något som Engzell markerat med ett utropstecken i marginalen – och avrådde från publicering av domen i Svensk Juristtidning, vilket Engzell planerat, men aldrig genomförde.¹⁷⁶

Acceptans eller entusiasm

Hos de flesta präster i Svenska kyrkan 1935–45 kan man varken spåra nazisympatier eller aktiv motståndsvilja. Lojaliteten mot myndigheterna och viljan att hålla Sverige utanför kriget dominerade. I sin attityd till lysningsreglerna kännetecknades de flesta präster snarast av byråkratisk acceptans. De följde gällande regelverk, utan att närmare reflektera över alternativa möjligheter. Denna byråkratiska acceptans kunde ibland ta sig uttryck som kan ha lett till negativa konsekvenser för de lysningssökande. Vi har sett hur prosten Ekman i Solna fått eftermälet att »vardagsarbetet på pastorexpeditionen lade han sig inte i«. Brist på intresse för det expeditionella kunde alltså få svåra konsekvenser för enskilda individer.

Däremot är det tveksamt om en långtgående acceptans i Haagkonventionens tolkning vid tillämpningen av Nürnberglagarna i Sverige, kan kallas »medlöperi«. Alf Lüdtke har definierat Mitläufer som just to follow along, som i Tyskland handlar om accepting (if not sustaining) state-organized mass murder.¹⁷⁷ I varje fall pekar detta exempel ännu en gång på svårigheten att använda en terminologi som utformats för tysk botten, om svenska förhållanden. Kort sagt: att i Tyskland beteckna någon som »jude« kunde – i varje fall från 1941 – leda till en snabb död för den betecknade. Att göra detsamma i Sverige innebar ingen livsfara – i varje fall inte så länge det gällde personer med uppehållstillstånd.

Byråkratisk entusiasm kan vi däremot tala om hos en präst som Alfred Wihlborg i Västra Skrävlinge i Malmö. Hur han eventuellt handlagt fall där en tillämpning av Nürnberglagarna aktualiserades kan inte klarläggas, eftersom bilagorna till lysningsboken i Västra Skrävlinge gallrats. Sin entusiasm för gällande regler och deras tillämpning visade han däremot i artiklar i Svensk Kyrkotidning, där han var redaktör 1935–37 och redaktionsmedlem 1937–55, i synnerhet »Utlänningar i Sverige. Deras kyrkobokföring – Hur förfara, då lysning begäres« (utarbetad i samråd med Magnus Hallenborg) 1942. Någon empati med berörda individer framkommer naturligtvis inte i Wihlborgs formellt hållna artiklar, som just därför avslöjar den byråkratiska entusiasmen i sin prydno. När Malmö prästsällskap diskuterade folkbokföringen och Wihlborg skulle

Kyrkoherden i Tyska församlingen i Göteborg betonade att Tyska församlingen var en församling i Svenska kyrkan, och därför inte underställd tysk kyrklig (ny)ordning.

redogöra för nya riktlinjer, utbrast Lysander: »O, se, nu sätter han på sig sina byråchefsglasögon!«.178 Att sådan entusiasm inte behövde tyda på vare sig pronazistiska eller antisemitiska sympatier är självklart. Alfred Wihlborg talade 17/2 år 1941 i synagogan i Malmö vid sorgeakten efter rabbinen Josef Wohlsteins död, men var också en av stiftarna av Riksföreningen Sverige-Tyskland.179 Däremot kan man ställa sig frågande till om byråkratisk entusiasm i mötet med verkliga människor på pastorexpeditionen kunde förenas med en empatisk tolkning av deras situation.

I särskilda fall kunde vad som ter sig som byråkratisk entusiasm dölja en motsträvighet. Det gäller särskilt kyrkoherde Hermann Kiesow i Tyska församlingen i Göteborg, som var ytterst noggrann med sina personutredningar, men också – trots att han fram till 1941 endast var tillförordnad kyrkoherde – mycket mån om att betona att Tyska församlingen var en församling i Svenska kyrkan, och därför inte underställd tysk kyrklig (ny)ordning.

Var motståndet teologiskt?

De präster som på olika sätt vägrade att anpassa sig efter UD:s anvisningar hade ingen gemensam teologisk nämnare. Likväl kan man säga att teologin blev synlig i dessa prästers agerande inför tillämpningen av Nürnberglagarna. När de mötte byråkratins krav tycks det ha varit självklart att de byråkratiska synpunkterna inte fick vara de enda. Samtidigt som prästerna synes ha delat den självklara förutsättning som rasparadigmet utgjorde, förenades de av ett kristet motiverat intresse och engagemang för den enskilda människan och hennes situation, förmodligen också av en teologisk förståelse av sin uppgift som präster, som hindrade dem från att tillämpa byråkratiska anvisningar rakt av, utan att anlägga andra perspektiv. En jämförelse med 1930-talets debatt i steriliseringsfrågan visar, att kyrkliga företrädare i den frågan delade rasparadigmets förutsättningar, men samtidigt hävdade »en människosyn som kraftigt avvek från den sekulära rasbiologins och rashygienens«, och tog avstånd från värdenihilismen.180 Något liknande kan sägas

om de protesterande prästerna i lysningsfrågan. Då blir deras motstånd mot raslagarna anmärkningsvärt just därför att det visar att det självklara rasparadigmet för dem inte dominerade eller bestämde helhetsperspektivet.

Ingen av dessa präster nämns av de forskare som undersökt prästers motstånd under Andra världskriget. Primärt låg deras motstånd eller vägran på ett annat plan. De vägrade anpassa sig efter främmande rättsbegrepp som kolliderade med kyrkans tro och enskilda människors bästa.

Om teologin blev synlig i dessa prästers agerande, kan dock ingen av dem sägas ha formulerat sitt motstånd i teologiska termer. Det är avslöjande för den närmast totala ovana som Svenska kyrkan vid denna tid hade vid att formulera sina statliga uppgifter, till exempel hindersprövningar, i teologiska kategorier. Någon utvecklad statskyrkoteologi fanns egentligen inte. Einar Billings folkkyrkoteologi utgjorde ett medvetet teologiskt alternativ till de statskyrkliga idéerna och fungerade över huvud taget inte rättsligt. Gösta Wrede skriver:

»Vi finner hos Billing bestämda förbehåll mot termen statskyrka. ›Blott för folkkyrkans skull är det ju vi hålla på statskyrkan.‹ Det är med andra ord för att tjäna syftet, att folket skall nås av evangelium, som statskyrkan har sitt värde. Till detta kan vi också foga det för Billing önskvärda att folkkyrkan såsom statskyrka får öva inflytande på folkseden och de etiska bedömningarna. [...] Tankar, som är oförenliga med Billings kyrkosyn, är uppfattningar av kyrkan såsom en statsinstitution eller statsfunktion.»¹⁸¹

Den så kallade biskopsmotionen vid Allmänna kyrkomötet 1929 ville som en huvudpunkt i sitt kyrkoprogram ge kyrkan som folkrörelse större utrymme på »myndighetskyrkans« bekostnad.¹⁸² När »myndighetskyrkan« genom de nya »kommunallagar« som trädde i kraft 1932 segrade över biskoparnas reformprogram, innebar det att församlingarnas myndighetsstruktur förstärktes.¹⁸³ Men för detta fanns ingen teologi.

I mötet med kyrkans statliga uppgifter tillämpade nog många präster ett slags »statskyrkopositivism«, som uteslöt teologisk reflektion. En sådan inställning kunde lätt anknytas till en förtyglad tolkning av den lutherska tvåregementsläran, enligt vilken Gud är verksam i världen genom två styrelsesätt, dels evangeliets, dels lagens. Betraktas det »världsliga regementet« istället som oberoende av Guds lag, blir det möjligt att förstå

sina statliga uppgifter som principiellt utan förbindelse med teologiska perspektiv. Så kunde »statskyrkopositivismen« få sin legitimation.

Detta tänkande hade rötter även i kontinentala motsättningar mellan de stora kyrkorna. I mötet med den romersk-katolska kyrkans dåvarande uppfattning att själv vara den sanna staten, med anspråk på att äga självständigt rättsbildande befogenhet, ville protestanterna hävda statens rätt gentemot de katolska anspråken.¹⁸⁴ När kampen mot de tyskkristna (Deutsche Christen) tillkom inom de evangeliska kyrkorna, blev det svårt att samtidigt driva en kamp gentemot den nazistiska staten, en kamp som för att vara framgångsrik borde ha inletts redan 1933.¹⁸⁵ Därtill kom lutheranernas konfessionella kritik av den preussiska kyrkounionen med de reformerta, en kritik som försvårade möjligheterna till en enad motståndsfrent. Inte heller folkkyrkotankar med andra accenter – som i Danmark eller Norge – fungerade som någon fullständig spärr mot anpassning till den nazityska ockupationsmakten.

Gustaf Aulén började först hösten 1935 använda rätten med positiv syftning på samhällsförhållanden. Diskussionen om kyrklig vigsel av frångående är belysande, därför att den hela tiden handlade om den enskilde prästens samvete och skyldighet, inte om kyrkans skyldigheter gentemot staten. Ett frö till denna utveckling låg redan i reformatorens betoning av att om den positiva lagen motsade den naturliga lagen, i synnerhet Tio Guds bud, kunde den inte längre binda samvetena och åtlydas. Men att göra motstånd mot orätta lagar som kränkte den naturliga lagen, blev samtidigt en uppgift för enskilda.¹⁸⁶ Olof Sundby räknade i sin avhandling 1959 med att de civilrättsliga bestämmelserna kunde komma att »frånga det som här kallats en rätt iustitia civilis«. Han hänvisade till »rättsmedvetandet och rättsuppfattningen hos dem som ha att lyda« lagen och medgav att det finns »en gräns för kyrkans samverkan med staten här«. Men formuleringen av kyrkans uppgift att intressera sig både för sina »översta principer« och för »vad det skall stå i lagen« kunde ännu 1959 inte sägas »vara på allvar upptagen«. ¹⁸⁷ 1935–45 var den det definitivt inte.

Noter

- 161 Levine 1998 s. 15f., 43f.
- 162 Richard Löwenthal, Widerstand im totalen Staat, i Widerstand und Verweigerung in Deutschland, 1933–1945. Richard Löwenthal & Patrick von zur Mühlen (ed.). 1982 s. 14, 18–20.
- 163 Jag tackar särskilt professor Klas Åmark och FD Henrik Bachner för värdefulla diskussioner.
- 164 UDA, R 34 O XXVII.
- 165 UDA, R 34 O XXX.
- 166 Se Anders Jarlert, rec Brodd 2004, i Kyrkohistorisk årsskrift 2005 s 227.
- 167 Lysander & Forkman 1929 s. 111f.
- 168 MSA, Malmö S:t Petri församling, E I:14, 1936 nr 159 (svensk man, tysk kvinna).
- 169 MSA, Malmö S:t Petri församling, H V b:46, 1937:132, utfärdad av generalkonsul Martin Költzsch 1937 3/7. Formuläret är tryckt på 1920-talet.
- 170 MSA, Malmö S:t Petri församling, H V b:53, 1941:246; H V b:56, 1943:30.
- 171 MSA, Malmö S:t Petri församling, H V b:54, 1942:173.
- 172 MSA, Malmö S:t Petri församling, H V b:56, 1943:31.
- 173 UDA, R 72 L Uppgifter om spioner i Sverige 1945, april.
- 174 Arne Bonde, For lov og rett i 250 år. Oslo politikammer 1744–1944 med spesiell vekt på de siste 50 år. 1994 s. 140f.
- 175 Andolf 2001 t. 227.
- 176 UDA R 34 Ct IX 1939 okt.–1940 dec, Engzell t. E. von Post 1940 23/10, von Post t. Engzell 1940 19/12.
- 177 Alf Lüdtke, »The Appeal of Exterminating “Others”»: German Workers and the Limits of Resistance«, i Resistance against the Third Reich 1933–1990. Michael Geyer & John W. Boyer (ed.). 1994 s. 59, 61.
- 178 Hilmer Wentz, Från Lundastiftet. Personteckningar till prästmötet i Lund hösten 1956. 1956 s. 87. Wihlborg kommenterade i särskilda skrifter skatteuppbördssakkunnigas betänkande och förslag 1930, och folkbokföringsförordningen 1947, och skrev efter andra världskriget även en handledning för arbetet på pastorexpeditionerna.
- 179 Elieser Berlinger i Judisk Krönika 1941 nr 2 s. 26. Tobias Hübinette, Den svenska nationalsocialismen: medlemmar och sympatisörer 1931–45. 2002.
- 180 Kjell O. Lejon, Tvångsteriliseringarna och Svenska kyrkan 1935–1975 (Tro & Tanke/Supplement 1/1999) 1999 s. 118.
- 181 Gösta Wrede, Kyrkosynen i Einar Billings teologi. 1966 s. 235f.
- 182 Sven Thidevall, Kampen om folkkyrkan. Ett folkkyrkligt reformprograms öden 1928–1932. 2000 s. 139f.
- 183 Thidevall 2000 s. 241.
- 184 Oscar Hippel, Den senaste debatten om kyrkorätten, i Från skilda tider. Studier tillägnade Hjalmar Holmquist 28/4 1938. 1938 s. 252.
- 185 Rolf Nygren, »Rasfrågan i 1933 års tyska kyrkobekännelser. En liten test av Goldhagens tes om Hitlers villiga bödlar«, i Migration och mångfald. Essäer om kulturkontakt och minoritetsfrågor tillägnade Harald Runblom. 1999 s. 38.
- 186 John Witte, Jr, Law and Protestantism. The Legal Teachings of the Lutheran Reformation. 2002, s. 138.
- 187 Sundby 1959 s. 299–301.

ATT SE DET STORA I DET LILLA

En miniversion av världshistorien

En självklar förutsättning för denna bok är insikten att en familjs historia kan läsas som en miniversion av världshistorien. I mikrohistoriens värld avspeglas makrohistorien. De stora strukturerna blir synliga i vardagen. Frågorna om förlopp och strukturer kan ställas på ett nytt sätt.¹⁸⁸ Mikrohistorien har en starkt etisk dimension – med Birgitta Odéns ord: »Vi är skyldiga att minnas de döda.«¹⁸⁹

Det konkreta mikrostudiet kan avslöja det omöjliga i att använda sådana grova generaliseringar som forskaren kan frestas till på en makronivå. I konfrontation med mitt material ter sig till exempel Daniel J. Goldhagens *Hitler's Willing Executioners* omöjligt klumpig i sin distinktion mellan Jews och Germans. Som Doris L. Bergen frågat: Hur blir det då med tyskar som också var judar? Eller med människor som den nazistiska lagstiftningen definierade som judar, men som i själva verket var kristna – konvertiter från judendomen och deras barn och barnbarn? Den nazistiska ideologin och praktiken förutsatte clearcut divisions, men verkligheten var annorlunda. Assimilation, blandäktenskap, konversioner – flera, dolda eller ändrade identiteter – var alltsammans facts of European life. De kontraster som var väsentliga för den nationalsocialistiska rasismen såg bort från sådana komplikationer. Om vi som historiker gör likadant, riskerar vi att »köpa« en essentialistisk världsbild och förneka liv och död för miljoner människor som levde i den bistra verklighetens gråzoner.¹⁹⁰ I Sverige har Alf W. Johansson kritiserat Goldhagen för att aveuropeisera jude-morden genom att reducera dem till enbart en angelägenhet mellan »judar« och »tyskar«.¹⁹¹ Såväl för Förintelsen som för Nürnberglagarnas tillämpning var medverkan av många icke-tyskar en nödvändighet för genomförandet. Därför blir deras motstånd, varhelst det förekom, lika viktigt att undersöka som motståndet i Tyskland.

Makrohistorien förpassar antingen de konkreta individerna ur synfältet eller ägnar sig åt moraliska hjältar. Mikrohistorien gör det enklare att urskilja ambivalensen i människors handlande. Ytliga försök att bekräfta »de andras« svaghet eller att konstatera att vanliga dödliga skulle kunna ha gjort endast mycket litet för att hjälpa, utgör andra metodiska baksidor när man avlägsnar sig från de faktiska individerna.¹⁹² Den sociolo-

giska forskningen kan däremot bidra till förståelsen av socialt välanpassade personers migration. De amerikanska religions-sociologerna Roger Finke och Rodney Stark nämner särskilt förföljelse och bristande framtidsutsikter som så kallade push-faktorer, som förmådde sådana människor att utvandra till nybyggarsamhällen i USA. Som viktiga pull-faktorer, som lockade människor till ett visst land, betonar de större frihet och goda ekonomiska möjligheter. Poängen är att emigration i de flesta fall utgår från en bedömning såväl av framtidsmöjligheterna i hemlandet som i det tänkta invandringslandet.¹⁹³ Dessa faktorer synes vara relevanta också för de migrationsfall jag specialstuderat.

Det historiska svaltget till 1930- och 1940-talets händelser är stort. Den största faran är att vi tror att vi vet »hur det var«, eftersom det inte är så länge sedan. Det kan bidra till ett moraliserande perspektiv som bortser från det historiska avståndet genom att försöka hoppa över det. Detta historiska avstånd fungerar som en avgrund, som gör att vi med våra tidsbundna begrepp inte kan hantera eller förfoga oss över den relativt närbelägna historien. Samtidigt kan själva avståndet bli till en hermeneutisk brygga. När vi fattar hur stort avståndet är även till 1930- och 1940-talets historia, kan vi börja förstå historien som något helt annorlunda, som vi samtidigt är beroende av.¹⁹⁴

Svensk historisk forskning har under det senaste decenniet förskjutit tyngdpunkten från Sveriges politiska historia under Andra världskriget till svenska reaktioner på Förintelsen och Sveriges förbindelser med Nazityskland. Men materialet har alltså till stor del hämtats från offentligheten och dess ledande skikt. När man istället söker efter möten mellan central och lokal nivå, mellan byråkrati och individ, blir frågetecknen ibland flera än svaren, samtidigt som det blir glasklart att historien alltid handlar om konkreta människor. Det är detta Georg Kreis syftar på, när han skriver om hur han i sitt arbete med de schweiziska J-passen lyckats identifiera några människöden med sådana pass. Det gör det möjligt att analysera problematiken inte endast på en abstrakt nivå, utan att något mera konkret kunna iakttas vad detta pass, som generellt står för förföljelse och för att vara förföljd, kunde betyda i och för en människas liv.¹⁹⁵

Liknande iakttagelser har gjorts även i mera populär historisk litteratur, som när Nathan Stoltzfus för ner diskussionen om motstånd på ett konkret, mänskligt plan, och hävdar att de tyskar som var gifta med judar »kunde inte älska både nazis-

»en helt vanlig, privat tilldragelse som det nya tyska riket fyllde med ödesdiger politisk innebörd«

men och sina närmaste«.196 Stoltzfus konstaterar att när Wally och Günter Grodka i februari 1934 förlovade sig på mannens tjugosexårsdag, var det »en helt vanlig, privat tilldragelse som det nya tyska riket fyllde med ödesdiger politisk innebörd«. Detta är just vad vi mött i tillämpningen av Nürnberglagarna i Sverige: en rad vanliga, privata tilldragelser som av raslagarna fylldes med politisk innebörd.197 Men denna innebörd fick de inte automatiskt. UD-tjänstemän och präster i Svenska kyrkan, som var skyldiga att tillämpa de nya lagarnas äkten-skapskrav, kunde spela en ganska aktiv roll för att dra gränser för räckvidden av denna politiska innebörd och hindra, lindra eller kringgå dess återverkningar på det privata planet. De kunde också, medvetet eller omedvetet, helt bortse från dessa återverkningar.

Strukturer som binder och frigör

För en stor del av mitt arbete har aktörsperspektivet varit viktigt, men det har stått klart att strukturerna hela tiden anger ramar och erbjuder redskap och möjligheter som aktörer kan välja att använda eller inte använda. Samma strukturer som 1937 gjorde det möjligt att på byråkratisk mellannivå införa och låta distribuera en särskild arierförsäkran, gav också rörelsefrihet åt individer i ansvarig ställning att på ett annat plan praktiskt utveckla en motsträvighet med byråkratiska medel mot Nürnberglagarnas tillämpning. Vilka möjligheter som faktiskt fanns för de svenska aktörerna framgår till viss del först vid jämförelsen med Nederländerna och Schweiz.

Den kyrkliga vardagshistorien, den idé- och teologihistoriskt inriktade, och den institutionella kyrkohistorien utgör nödvändiga komplement till varandra. I Hugh McLeods undersökning av sekulariseringen i Västeuropa 1848–1914 blir det tydligt att samtidigt som sekulariseringen kan beläggas när det gäller individuell tro och formell religiös praxis, är resultatet mera blandat vad beträffar religionens utrymme i offentliga institutioner och allmän debatt, medan religionen som identitetsskapande faktor och i den folkliga kulturen i betydligt mindre utsträckning trängdes undan av sekulariseringen. McLeod sammanfattar att ett slags balans mellan

religionens och sekulariseringens krafter förblev karakteristisk för utvecklingen ända fram till 1960-talet.¹⁹⁸

Hilding Pleijels program för kyrklig folklivsforskning vid Lunds universitet presenterades redan 1942. Samtidigt påbörjades en omfattande materialinsamling genom intervjuer enligt frågelistor, dominerade av frågor om praxis. Pleijel beskrev huvudsyftet som »att utforska och klargöra huru och i vilken utsträckning det gamla kyrkliga folklivets olika karakteristiska kännetecken (i tro och sed) undanträngts eller helt försvunnit inom de skilda bygderna av vårt vidsträckta land«. ¹⁹⁹ Pleijels program kan beskrivas just som kyrklig vardagshistoria. Forskningen kom i hög grad att röra sig kring det folkliga fromhetslivet, i församlingslivet och hemma i husen, och hur dess former förändrats från kollektiva till individuella. Vissa av frågorna, som också bearbetats av forskningen, har en bredare inriktning och berör kyrkans möte med alla slags människor. Det gäller till exempel kyrktagningsleden.²⁰⁰

I Pleijels program intog psalmboken en bemärkt plats som den kyrkliga folkboken framför andra.²⁰¹ I den kyrkliga vardagshistorien har den funnits med som tolk och tillflykt vid de mest skilda tillfällena. I den nya svenska psalmbok som stadfästes av Konungen år 1937, ingick även Sturm/Wallins »Jerusalem, i överdåd«, som i vers 1 utgår från Jerusalems förstöring år 70:

*Jerusalem! i överdåd
Föraktar du Guds kärleksråd
Och ler åt Kristi pina.
Guds Israel! med gudlöst mod
Du manar över dig hans blod
Och över barnen dina.
Och över dig det komma skall!
Se dina stolta murars fall,
Och gack [lgå], att, flyktig och förspridd,
Från tid till tid, kring jordens vidd,
Bevittna ho [vem] den Herren var,
Som korset bar,
Och se i vem du stungit har!*

Christoph Christian Sturms straffpsalm över judafolket bearbetades av Johan Olof Wallin i dramatiserande riktning, bland annat genom imperativet (»gack...!«, senare justerat till »gå...!«). Behandlingen av Jerusalems förstöring i en passionspsalm – som sådan infördes den i 1819 års psalmbok – var ny för svensk tradition. Psalmens avsiktliga dubbeltydighet:

den uttalar en dom över judafolket, men syftar också till en moraliserande användning av denna dom som varnande exempel för den kristna församlingen.²⁰²

Denna psalm överfördes utan debatt eller ifrågasättande till Den svenska psalmboken 1937. Just därigenom torde den spegla vid den tiden allmänt spridda föreställningar inom kyrkan. Den torde aldrig ha tillhört de mera brukade psalmerna, men den fanns där som en i människors vardag tillgänglig tolk av judarnas öde även på 1930- och 1940-talen. Först 1967 uttalade biskopsmötet att versen »bör icke i något sammanhang användas och bör vid första tillfälle avlägsnas ur psalmboken«, vilket också skedde 1986.²⁰³

Inom den kyrkohistoriska fromhetsforskningen har vardagslivet stått i centrum genom källutgåvor, som ibland utvidgats till smärre undersökningar, till exempel min egen Hilma Christenssons suckböcker,²⁰⁴ som breddar Pleijels intresse för landsbygden genom att undersöka den fromma vardagen hos en stadsbo. Nu handlar det om att utvidga studiet av kyrkans möte med människorna till att omfatta även vardagliga möten med konkreta människor på pastorsexpeditionerna. Fram till 1991 hade pastorsämbetena ansvaret för såväl folkbokföringen som för hindersprövningar, även för icke-medlemmar och inför borgerliga vigslar. Detta område kan undersökas antingen utifrån vardagshistoriens repetitiva, statiska element eller med tyngdpunkt på dynamik och motsättningar i historisk förändring just i vardagslivet. Den sistnämnda inriktningen har valts i denna undersökning.

För många människor – kyrkomedlemmar, men även andra – var kontakten med pastorsexpeditionen den enda direkta kontakten med Svenska kyrkan, i varje fall den enda vardagskontakten. För enskilda människors attityd till kyrkan har det bemötande de fått på pastorsexpeditionen varit av grundläggande betydelse. Hilmer Wentz berättar att en man från en annan församling en dag kom in på Malmö S:t Petri pastorsexpedition för att få en upplysning. Tillfrågad varför han inte gick till sin egen församling, svarade han: »Ja töcker att här e de liasom lite gemötiare.«²⁰⁵ Detta bekräftas av Albert Lysanders skildring av en timma på pastorsexpeditionen, där han betonar »vikten av det personliga mötet på expeditionen mellan pastorn och de besökande« och citerar »gamle pastor Böös i Lund«, som sagt att »pastorsexpeditionen skall vara som en förgård till himmelen«. Lysander hänvisar visserligen expeditionssaker till »den bestämda expeditionstiden« och

talar om hur avoga människor som kommer till expeditionen får »uppfostras med fasthet, om än i saktmod«, men konstaterar att också »en barsk och ovänlig ton på pastorsexpeditionen kan säkerligen riva ner mycket, som prästen söker bygga upp i sin kyrka, under det att vänlighet, tjänstaktighet och folklighet på expeditionen kan bana väg för prästens gärning på viktigare områden«. ²⁰⁶

Arbetet med folkbokföringen gav prästerna inblick i sociala tragedier och ren brottslighet – till exempel änglamakerskorna i början av 1900-talet ²⁰⁷ – som det gällde att hantera både socialt och pastoralt. På samma gång kunde expeditionsarbetet föra med sig konflikter mellan pastorala och kamerala intressen och ge intrycket att prästen huvudsakligen var en statlig ämbetsman med ibland närmast polisiära befogenheter, till exempel när en person skulle tredskoskrivas på rätt adress.

Denna dubbla identitet hade prästerna tydligt haft åtminstone sedan mantalsskrivningsförordningen 1812. De skulle dels upprätta personförteckningar för mantalsskrivningen, dels medverka vid själva förrättningen. I det folkliga betraktelsesättet kom mantalsskrivningen och följande pålagor ofta att identifieras med prästernas medverkan, och prästämbetet uppfattades i högre grad än förut som en statlig myndighetsfunktion. Som statstjänsteman svarade kyrkoherden personligen för folkbokföringen. ²⁰⁸

En svårighet för församlingsprästerna var bristen på kyrkligt ledarskap just i kyrkobokföringsfrågor. Vid biskops- och prostvisitationer kontrollerades endast att kyrkoböckerna var förda med noggrannhet och god ordning. Pastorsämbetets beslut kunde överklagas till domkapitlet, men det saknades en rådgivande mellannivå mellan UD:s rättsavdelning och de enskilda pastorsämbetena. En sådan mellannivå – kyrkobokföringsinspektörerna – infördes först efter Andra världskriget.

Inför ett ämne som effekten av Nürnberglagarna vid hindersprövningar i Svenska kyrkan är det omöjligt att förbli opåverkad eller oengagerad. Likväl, eller just därför, måste historikern söka vara öppen för den misstankens hermeneutik som vågar ifrågasätta även forskarens egna empatiska intryck av människors lidande eller utsatthet. Det kan ta tid att inse till exempel att Nürnberglagarna primärt inte förbjöd tyska judar att gifta sig med »arier« – tyska judar fick verkligen gifta sig med utländska »arier« – utan istället förbjöd tyska »arier« att gifta sig med rasmässigt definierade judar, vare sig de var tyska eller utländska. Att ifrågasätta också sina egna känslor

mässiga reaktioner blir särskilt viktigt i mötet med en totalitär ideologi som den nationalsocialistiska, som i så hög grad engagerade människors känslor. Heinz Friedrich skriver att alla emotionellt uppförstorade historiska rörelser är katastrofala rörelser.²⁰⁹ Hur förfärligt blir då inte resultatet om även historikern bidrar till den emotionella retoriken genom att inte ifrågasätta sina egna reaktioner. Yehuda Bauer varnar för »billig eskapism«, det vill säga att hävda att nationalsocialisterna var »olika oss och att vi kan sova lugnt med fredade samveten eftersom nazisterna var djävlar och vi själva inte är djävlar«. Han konstaterar istället att »under vissa omständigheter kan vi bli antingen nya Eichmann eller räddare«.²¹⁰

Noter

- 188 Geoff Eley, »Foreword«, i *The History of Everyday Life. Reconstructing historical experiences and ways of life*. Alf Lüdtke (ed). 1995.
- 189 Birgitta Odén, *Leda vid livet. Fyra mikrohistoriska essäer om självmordets historia*. 1998 s. 9, som hänvisar till Ginzburg med flera.
- 190 Doris L. Bergen, »Controversies about the Holocaust: Goldhagen, Arendt, and the Historians' Conflict«, i *Historikerkontroversen*. Hartmut Lehmann (Hg.). 2000 s. 161 f.
- 191 Alf W. Johansson, *Den nazistiska utmaningen. Aspekter på andra världskriget*. Stockholm 2005 s. 322.
- 192 Se Tony Kushner, »Pissing in the Wind? The Search for Nuance in the Study of Holocaust ›Bystanders‹«, i ›Bystanders‹ to the Holocaust: A Re-evaluation. David Cesarani & Paul A. Levine (ed.). 2002 s. 70.
- 193 Roger Finke & Rodney Stark, *The Churching of America, 1776-1990. Winners and Losers in our Religious Economy*. 1992 s. 32 f; Eva M. Hamberg, »Migrationens drivkrafter och följder: några aspekter av migrationsprocessen«, i *Den svenska utvandringen till Amerika. Religiösa perspektiv*. 2005 s. 7 f.
- 194 Anders Jarlert, »Kyrkohistoriens objekt«, i Anders Jarlert & Samuel Rubenson, *Kyrkohistoria i Lund. Fyra föreläsningar*. 2000 s. 7 f.
- 195 Kreis 2000 s. 48 („Im laufe dieser Arbeit ist es gelungen, einige Schicksale von Menschen mit J-Pässen zu identifizieren. Dies macht es möglich, dass wir die Problematik nicht bloss auf der abstrakten Ebene analysieren, sondern etwas konkreter wahrnehmen, was dieser Pass, der in allgemeinerer Weise für das Verfolgen und das Verfolgtsein steht, in einem Leben und für ein Leben bedeuten konnte.“)
- 196 Stoltzfus 2004 s. 312.
- 197 Stoltzfus 2004 s. 88.
- 198 Hugh McLeod, *Secularisation in Western Europe, 1848–1914*. 2000 s. 286, 289.
- 199 Nils-Arvid Bringéus, »Hilding Pleijels frågelista ”Kyrklig folklivsforskning”« i *Hilding Pleijel Symposium 19 oktober 1893–19 oktober 1993. Ett hundraårsjubileum*. 1995 s. 13, 18, 24.
- 200 Anders Gustavsson, *Kyrktagningsleden i Sverige*. 1975.
- 201 Se Bror Olsson, *Psalmboken som folkbok En skildring av dess roll i svenskt fromhetsliv*. 1942.
- 202 Anders Jarlert, »J.O. Wallins psalm om Jerusalems förstöring«, i *Nordisk judaistik Vol. 16 No 1–2* 1995 s. 107f.
- 203 Jarlert 1995 s. 111, 113.
- 204 Hilma Christenssons *suckböcker* (utg. med inledning och kommentar av Anders Jarlert). 1987.
- 205 Wentz 1956 s. 114.
- 206 Albert Lysander, »En timma på pastorexpeditionen«, i *Lunds stifts julbok* 1932 s. 111 f, 115.
- 207 Hagbard Isberg, *Så var det...* 1959 s. 167–255, särskilt 201–203.
- 208 Anders Jarlert, *Sveriges kyrkohistoria 6. Romantikens och liberalismens tid*. 2001 s. 49, Brohed 2005 s. 14.
- 209 BSB, Heinz Friedrich t Kurt Prelinger 1969 28/10.
- 210 Yehuda Bauer, *Förintelsen i perspektiv*. 2001 s. 281, 285.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Hos författaren

Dokumentation Georg Kreis

Anteckningar från intervju med Broni Mühl,
Malmö, 2003 4/3

Anteckningar från symposiet »Rätt, religion och politik«,
tillägnat Magnus Sjöberg av Institutet för rättshistorisk
forskning, Uppsala 2003 24/10

Malmö Stadsarkiv (MSA)

Slottsstaden bil. t. FB fol. 26/16

Riksarkivet (RA)

Kabinettet/UD, Huvudarkivet C 3 F:1

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Solna A II a:92

Utrikesdepartementets arkiv (UDA)

UDA, R 34 Ct, R 34 O, R 72 L

Auswärtiges Amt Politisches Archiv (AAPA) Berlin

Akten der Gesandtschaft Stockholm 497

Landeskirchliches archiv (LKA) Bielefeld

Sammlung Wilhelm Niemöller, Bestand 5 Nr. 1

Bayerisches Staatsbibliothek (BSB) München

Nachlass Heinz Friedrich

Birgitta E. Almgren, Drömmen om Norden. Nazistisk infiltration i Sverige 1933–1945. Stockholm 2005

Göran Andolf, »Gösta Engzell«, i Svenska diplomatprofiler under 1900-talet. Gunnar Artéus & Leif Leifland (red.). Stockholm 2001

Gustaf Aulén, Den allmänneliga kristna tron. Stockholm 1931

»Kyrkan och kriget«, i SvD 18.9.1935

- »Kristendomen och världsläget«, i Gustaf Aulén & Manfred Björkquist, Rätt och frihet. Stockholm 1935
- Den allmänneliga kristna tron. Stockholm 1943
- Kan något kristet krav ställas på statslivet? Stockholm 1940
- Kyrkan och nationalsocialismen. Stockholm 1944
- »Rättsmedvetandets grundval«, i Kirke og Kultur 51. 1945

Torleiv Austad, Kirkelig motstand. Dokumenter fra den norske kirkekamp under okkupasjonen 1940–45 med innledninger og kommentarer. Kristiansand 2005

Yehuda Bauer, Förintelsen i perspektiv. Stockholm 2001

Beknopt overzicht van de voornaamste gegevens van het huwelijksrecht van de staten in Europa en van het kerkelijk huwelijksrecht waarnaar in de huwelijkswetgeving van deze staten wordt verwezen. Amsterdam, 1941

Doris L. Bergen, Twisted Cross. The German Christian Movement in the Third Reich. Chapel Hill 1996

Controversies about the Holocaust: Goldhagen, Arendt, and the Historians' Conflict, i Historikerkontroversen. Hartmut Lehmann (Hg.). Göttingen 2000

Eivind Berggrav, Staten och människan. Stockholm 1945

Alexander Bergmann, Internationales Ehe- und Kindschaftsrecht. Bd I. Berlin 1938

Gerhard Besier, Die Kirchen und das Dritte Reich. Spaltungen und Abwehrkämpfe 1934–1937. München 2001

© *Gerhard Sauter*, Wie Christen ihre Schuld bekennen. Die Stuttgarter Erklärung 1945. Göttingen 1985

Betänkande och förslag rörande kyrkobokföringen i icke territoriella församlingar, afgifvet den 4 juni 1910 af till Kungl. Ecklesiastikdepartementet tillkallade sakkunniga. Stockholm 1910

Dirk Blasius, Carl Schmitt. Preußischer Staatsrat in Hitlers Reich. Göttingen 2001

Göran Blomberg, Mota Moses i grind. Ariseringsiver och antisemitism i Sverige 1933–1943. Stockholm 2003

Kjell Blücker, The Church as Nation. A Study in Ecclesiology and Nationhood. Frankfurt 2000

- Erik Boheman*, På vakt. Kabinettssekreterare under andra världskriget. Stockholm 1964
- Arne Bonde*, For lov og rett i 250 år. Oslo politikammer 1744–1944 med spesiell vekt på de siste 50 år. Oslo 1994
- Ernst Brandis*, Die Ehegesetze von 1935. Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre. Gesetz zum Schutz der Erbgesundheit des deutschen Volkes. Berlin 1936
- Nils-Arvid Bringéus*, »Hilding Pleijels frågelista ”Kyrklig folk-livsforskning”«, i Hilding Pleijel Symposium 19 oktober 1893–19 oktober 1993. Ett hundraårsjubileum (BHEL 34). Lund 1995
- Gunnar Broberg*, Statlig rasforskning. En historik över rasbiologiska institutet. Lund 1995
- Birgitta Brodd*, Var Sveriges sak också kyrkans? Svenska kyrkans utrikespolitiska aktivitet 1930-1945. En tidslägesorienterad analys. Skellefteå 2004
- Ingmar Brohed*, Sveriges kyrkohistoria 8. Religionsfrihetens och ekumenikens tid. Stockholm 2005
- Martin Broszat*, »Resistenz und Widerstand«, i Martin Broszat u. a., Bayern in der NS-Zeit. München 1981
- Hilma Christenssons suckböcker. *Anders Jarlert (utg.)* (Göteborgs stiftshistoriska sälls kamps skriftserie 2). Göteborg 1987
- Urban Claesson*, Folkhemmets kyrka. Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933 (Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia 42). Uppsala 2004
- John S. Conway*, »Totalitarianism and Theology«, i Christian Responses to the Holocaust. Moral and Ethical Issues. Donald J. Dietrich (ed.). Syrakuse, N.Y. 2003
- Gilbert Coutaz*, »A la recherche de ses origines vaudoises. Les certificats d’aryanisme délivrés durant la Deuxième Guerre mondiale«, i Bulletin généalogique vaudois 1997
- John Cullberg*, Västerås stift 1937–1942. Ämbetsberättelse avgiven till prästmötet i Västerås 1943. Stockholm 1945
- Rune W. Dahlén*, »Axel Andersson – Missionsförbundets räddare?«, i En historia berättas – om missionsförbundare. Rune W. Dahlén & Valborg Lindgärde (red.). Falköping 2004

- Donald J. Dietrich*, »Introduction«, i *Christian Responses to the Holocaust. Moral and Ethical Issues*. Donald J. Dietrich (ed.). Syrakuse, N.Y. 2003
- Gösta Eberstein*, »Det svenska rättsarvet«, i *Svensk lag och rätt*. Stockholm 1941
- »Svenska rättsperspektiv«, i *Svensk lag och rätt*. Stockholm 1941
- Birger Ekeberg*, »Giftermålsbalken«, i *Minnesskrift ägnad 1734 års lag*. I, Stockholm 1934
- Geoff Eley*, Foreword, i *The History of Everyday Life. Reconstructing historical experiences and ways of life*. Alf Lüdtke (ed.). Princeton, N.J. 1995
- Roger Finke & Rodney Stark*, *The Churching of America, 1776-1990. Winners and Losers in our Religious Economy*. New Brunswick, N.J. 1992
- Annette Forsén*, »Tysk föreningsverksamhet i Stockholm före andra världskriget«, i *Scandia* 2001 årg. 67
- Norbert Frei*, »Die Juden im NS-Staat«, i *Das Dritte Reich. Ursprünge, Ereignisse, Wirkungen*. Martin Broszat & Norbert Frei (Hg.). Freiburg im Breisgau 1983
- Saul Friedländer*, *Nazi Germany and the Jews*. Vol. I. London 1997
- Uriel Gast*, »Aspekte schweizerischer Fremden- und Flüchtlingspolitik vor und während des Zweiten Weltkrieges«, i *Schweden, die Schweiz und der Zweite Weltkrieg. Beiträge zum interdisziplinären Symposium des Zentrums für Schweizerstudien an der Universität Örebro, 30.09–02.10.1999*. Irène Lindgren & Renate Walder (Hg.). Frankfurt 2001
- Dr. Hans Globke*, *Aktenauszüge. Dokumente*. Reinhard-M. Strecker (Hg.). Hamburg 1961
- Lothar Gruchmann*, »„Blutschutzgesetz“ und Justiz. Zu Entstehung und Auswirkung des Nürnberger Gesetzes vom 15. September 1935«, i *VZG* 31. Jg. 1983
- [*Tage*] *G-[rönwa]ll*, »Förbudet mot äktenskap mellan judar och arier«, i *SJT* 21. 1936
- Tage Grönwall*, »Stortysk äktenskapsrätt«, i *SJT* 24. 1939
- Guds vägar. Judendom och kristendom. Ett inomkyrkligt samtalsdokument (Svenska kyrkans utredningar 1999:1). Stockholm 1999

- Anders Gustavsson*, Kyrktagningsleden i Sverige. (Skrifter från Folklivsarkivet i Lund 13). Lund 1975
- Eva M. Hamberg*, »Migrationens drivkrafter och följder: några aspekter av migrationsprocessen«, i Den svenska utvandringen till Amerika. Religiösa perspektiv [omslagstitel]. Kisa 2005
- Handelingen der Staten-General. 1935–1936
- Göte Hedenquist*, Undan förintelsen. Svensk hjälpverksamhet i Wien under Hitlertiden. Älvsjö 1983
- Rune Hedman & Jöran Wibling*, »De s. k. arierbevisen – löpande ärenden vid ett landsarkiv åren 1933–1944«, i Arkivvetenskapliga studier. Fjärde samlingen. Birger Lundberg (utg.). Lund 1968
- Raul Hilberg*, The Destruction of the European Jews. Vol. 1. New York 1985
- Oscar Hippel*, »Den senaste debatten om kyrkorätten«, i Från skilda tider. Studier tillägnade Hjalmar Holmquist 28/4 1938. Stockholm 1938
- Tobias Hübinette*, Den svenska nationalsocialismen: medlemmar och sympatisörer 1931–45. Stockholm 2002
- Hagbard Isberg*, Så var det... Lund 1959
- Hans-Adolf Jacobsen*, Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938. Frankfurt 1968
- Jan Janson*, Debatten om civiläktenskapets införande i Sverige. Stockholm 1964
- Anders Jarlert*, »J.O. Wallins psalm om Jerusalems förstörelse«, i Nordisk judaistik Vol. 16 No 1–2 1995
- »Europabilder der kirchlichen Widerstandsbestrebungen«, i KZG 12.Jg. Heft 2/1999
- »Kyrkohistoriens objekt«, i Anders Jarlert & Samuel Rubenson, Kyrkohistoria i Lund. Fyra föreläsningar (Meddelanden från Kyrkohistoriska arkivet i Lund. NF 2). Lund 2000
- Sveriges kyrkohistoria 6. Romantikens och liberalismens tid. Stockholm 2001
- »Nygren, Aulén och nationalsocialismen – omvärderingar av historiska positioner«, i Samuel Rubenson & Anders Jarlert, Kyrkohistoriska omvärderingar (Meddelanden

från Kyrkohistoriska arkivet i Lund. NF 7). Lund 2005

rec. Brodd 2004, i Kyrkohistorisk årsskrift 2005

Judisk »ras« som äktenskapshinder i Sverige. Effekten av Nürnberglagarna i Svenska kyrkans statliga funktion som lysningsförrättare 1935–1945. Malmö 2006

Erik Jayme, »Die Wiederanwendung der Haager Familienrechtsabkommen von 1902 und 1905«, i *Neue Juristische Wochenschrift* 18.Jg. Heft 1/2 14. Januar 1965

Alf W. Johansson, Den nazistiska utmaningen. Aspekter på andra världskriget. Stockholm 2005

Ruben Josefson, Rätten och den kristna moralen. Stockholm 1941

»Lex creationis. Anteckningar till Gustaf Auléns teologi«, i *Forum Theologicum* 22. 1965

Maarit Jänträ-Jareborg, »The Influence of the Hague Conventions on the Development of Swedish Family Conflicts Law«, i *The Influence of the Hague Conference on Private International Law (Netherlands International Law Review 1993, Vol. XL, Issue 1)*. Dordrecht 1993

»VI – Internationell privaträtt«, i *Svensk rätt – en översikt*. Stig Strömholm (red.). Uppsala 2001

Hjalmar Karlgren, Kortfattad lärobok i internationell privaträtt. Lund 1945

Jean-Marc Kernen, »L'origine du tampon J. Une histoire de neutres«, i *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* vol. 50, Basel 2000

Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretation. Fourth Edition.* London 2000

Georg Kreis, »Anhang. Amtlicher Antisemitismus? Zu den zivilstandsamtlichen „Arierbescheinigungen“ in den Jahren 1936–1945«, i *Georg Kreis, Die Rückkehr des J-Stempels. Zur Geschichte einer schwierigen Vergangenheitsbewältigung.* Zürich 2000

Tony Kushner, »Pissing in the Wind? The Search for Nuance in the Study of Holocaust ›Bystanders‹«, i ›Bystanders to the Holocaust: A Re-evaluation. David Cesarani & Paul A. Levine (ed.). London 2002

Kyrko-Lagen af 1686 och Kongl. Förordningen, huru med Rättegång i Dom-Capitlen förhållas skall, af den 11 febru-

ari 1687, samt Författningar, som dem upplysa, förklara, ändra eller tillöka [---]. Uppsala 1845

Staffan Källström, Värdenihilism och vetenskap (Gothenburg Studies in the History of Science and Ideas). Göteborg 1984

Den gode nihilisten. Stockholm 1986

»Nihilism och människovärde«, i Motströms. Staffan Källström & Erland Sellberg (red.). Stockholm 1991

Lagberedningens förslag angående vissa internationella rättsförhållanden. I. Förslag till konvention mellan Sverige, Danmark, Finland och Norge innehållande internationellt privaträttsliga bestämmelser om äktenskap, adoption och förmynderskap m. m. Stockholm 1929 (SOU 1929:12)

Kjell O. Lejon, Tvångssteriliseringarna och Svenska kyrkan 1935–1975 (Tro & Tanke/Supplement 1/1999)

Göran Leth, »Kristallnatten« i svenska dagstidningar (Skriftserie 1:2005 Forum för levande historia). Stockholm 2005

Paul A. Levine, From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust; 1938–1944 (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia 178) 1998

Michael Ley, „Zum Schutze des deutschen Blutes...“. „Rassenschande“-Gesetze im Nationalsozialismus. Mainz 1997

Kurt Lindal, Själv censur i stövelns skugga. Den svenska radions roll och hållning under andra världskriget. Stockholm 1998

Hans Lindberg, Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936–1941. Stockholm 1973

Alf Lüdtke, »The Appeal of Exterminating “Others”: German Workers and the Limits of Resistance«, i Resistance against the Third Reich 1933–1990. Michael Geyer & John W. Boyer (ed.). Chicago 1994

Albert Lysander, »En timma på pastorexpeditionen«, i Lunds stifts julbok 1932

© *Gunnar Forkman (utg)*, Kyrkobokföreningen.Handledning för pastorexpeditionerna. Stockholm 1929

Bernhard Lösener, »Als Rassereferent im Reichsministerium des Innern«, i VZG 9. Jg. 1961

- Richard Löwenthal*, »Widerstand im totalen Staat«, i *Widerstand und Verweigerung in Deutschland, 1933–1945* Richard Löwenthal & Patrick von zur Mühlen (ed.). Berlin 1982
- Heléne Lööw*, »Der institutionelle und organisierte Widerstand gegen Flüchtlinge in Schweden 1933–1945«, i *Hitlerflüchtlinge im Norden. Asyl und politisches Exil 1933–1945* (Hrsg. Hans Uwe Petersen). Kiel 1991
- Nazismen i Sverige 1924–1979. Pionjärerna, partierna, propagandan*. Stockholm 2004
- Klaus-Michael Mallmann & Gerhard Paul*, »Resistenz oder loyale Widerwilligkeit? Anmerkungen zu einem umstrittenen Begriff«, i *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 99, 1993
- Folke Malmar*, »Svensk rättspraxis. Internationell privaträtt 1931–1935«, i *SJT* 22. 1937
- Hugh McLeod*, *Secularisation in Western Europe, 1848–1914*. Houndmills 2000
- Wilhelm Michaeli*, *Internationales Privatrecht. Gemäss schwedischem Recht und schwedischer Rechtsprechung*. Stockholm 1948
- Bob Moore*, *Victims & Survivors. The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands 1940–1945*. London 1997
- Henrik Munktel*, *Svensk rättstradition (Studentföreningen Verdandis småskrifter Nr 449)*. Stockholm 1942
- Det svenska rättsarvet*. Stockholm 1944
- De Nederlandsche Rechtspraak betreffende International Privaatrecht. Supplement op Deel I omvattende de jaren 1936 en 1937*. 's-Gravenhage 1938
- John Nilsson*, *Präster från stift och storstad II. Minnesteckningar till prästmötet i Stockholm sommaren 1957*. Stockholm 1957
- Svante Nordin*, *Från Hägerström till Hedenius*. Bodafors 1983
- Ingemar Hedenius. En filosof och hans tid*. Stockholm 2004
- Sven Nordlund*, »Alkibiades eller Akilles? Ariseringen i Sverige och reaktionerna på denna«, i *Historisk Tidskrift* 2005/4
- »Tyskarna själva gör ju ingen hemlighet av detta.« Sverige och ariseringen av tyskägda företag och dotterbolag«, i *Historisk Tidskrift* 2005/4

- Ragnar Norrman*, Quislingkyrkan. Nasjonal Samlings kyrko- politik 1940–1945. Skellefteå 1998
- Anders Nygren*, Filosofisk och kristen etik (Lunds universitets årsskrift I. 18:8). Lund 1923
- Rolf Nygren*, »Rasfrågan i 1933 års tyska kyrkobekännelser. En liten test av Goldhagens tes om Hitlers villiga bödlar«, i Migration och mångfald. Essäer om kulturkontakt och minoritetsfrågor tillägnade Harald Runblom. Uppsala 1999
- Birgitta Odén*, Leda vid livet. Fyra mikrohistoriska essäer om självmordets historia. Lund 1998
- Bror Olsson*, Psalmboken som folkbok. En skildring av dess roll i svenskt fromhetsliv. Lund 1942
- Parlamentariska undersökningskommissionen angående flyktingärenden och säkerhetstjänst. I. Betänkande angående flyktingars behandling. Stockholm 1946 (SOU 1946:36)
- Pastoralkalender. Gunnar Forkman (red.). Stockholm 1936
- Johan Perwe*, »Hjälpnätverk och motstånd 1933–1945«, i Sven Ekdahl (red.), Svenska Victoriaförsamlingen Berlin 1903–2003. Berlin 2003
- Detlev Peukert*, Volksgenossen und Gemeinschaftsfremde. Anpassung, Ausmerze und Aufbegehren unter dem Nationalsozialismus. Köln 1982
- Andreas Rethmeier*, »Nürnberger Rassegesetze« und Entrechtung der Juden im Zivilrecht (Rechtshistorische Reihe 126). Frankfurt 1995
- C. A. Reuterskiöld*, Föreläsningar öfver privat internationell rätt. 1. Om äktenskap, äktenskapsskillnad och förmynderskap enligt svensk-internationell rätt. I. Uppsala 1909
- Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1927, 1934, 1937, 1938
- Edvard Rodhe*, »Hava de kristna kyrkorna och de enskilda kristna något ansvar för de politiska frågorna?«, i STK 11/1935
- Owe Samuelsson*, »Lysning med fördröjning. Ett baptistiskt civiläktenskap 1879«, i Arkiv fakultet kyrka. Festskrift till Ingmar Brohed. Anders Jarlert (red.). (BHEL 48). Lund 2004
- Carl Schmitt*, »Die nationalsozialistische Gesetzgebung und der Vorbehalt des „ordre public“ im Internationalen

- Privatrecht«, i Zeitschrift der Akademie für Deutsches
Recht. Februar 1936
- Die Schweiz und die Flüchtlinge zur Zeit des National-
sozialismus (Veröffentlichungen der Unabhängigen
Expertenkommission Schweiz – Zweiter Weltkrieg,
Bd. 17). Zürich 2001
- Anne Renate Schönhagen*, Die Brüder schauen sehnsüchtig
nach einer ausgestreckten Bruderhand von der anderen
Seite des Meeres. Das Verhältnis der schwedischen
Staatskirche zum nationalsozialistischen Deutschland
(Europäische Hochschulschriften Reihe XXXI Bd. 394).
Frankfurt 2000
- Sonderdruck aus dem „Deutschen Reichsanzeiger und
Preußischen Staatsanzeiger“ Nr. 99 vom 27. April 1940.
Bekanntmachung Liste Nr. 157
- Nathan Stoltzfus*, Rosenstrasse. Civilt motstånd och blandäk-
tenskap i Tyskland. Stockholm 2004
- Olof Sundby*, Luthersk äktenskapsuppfattning. En studie i
den kyrkliga äktenskapsdebatten i Sverige efter 1900.
Stockholm 1959
- Ingvar Swanberg & Mattias Tydén*, Sverige och Förintelsen.
Debatt och dokument om Europas judar 1933–1945.
Stockholm 1997
- Sveriges församlingar genom tiderna. Stockholm 1989
- Sven Thidevall*, Kampen om folkkyrkan. Ett folkkyrkligt re-
formprograms öden 1928–1932. Stockholm 2000
- Tillägg. A. Utländska medborgares giftermål inför svensk
vigselmyndighet i Sverige, i Pastoralkalender. Gunnar
Forkman (red.). Stockholm 1936
- Mattias Tydén*, Från politik till praktik. De svenska sterilise-
ringslagarna 1935–1975. Stockholm 2002
- Östen Undén*, Internationell äktenskapsrätt enligt gällande
svensk lag. Lund 1922
- Utredning angående revision av bestämmelserna om
utlännings rätt att här i riket vistas och därmed samman-
hängande spörsmål (SOU 1936:53). Stockholm 1936
- Hugo Valentin*, Urkunder till judarnas historia i Sverige. Stock-
holm 1924
- Judarna i Sverige. Stockholm 1964

Hilmer Wentz, Från Lundastiftet. Personteckningar till prästmötet i Lund hösten 1956. Lund 1956

Jan Wiarda, »Nederlands internationaal personen- en familierecht en de openbare orde, mede in verband met het geslacht Kisch (קיש) uit Praag in Groningen in de achttiende eeuw, waaruit stamt Izaak Kisch, geboren te Amsterdam 23 november 1905«, i H. U. Jessurun d'Oliveira et al (red.), 't Exempel dwinght. Opstellen aangeboden door vrienden en vereerders aan prof. mr. I. Kisch t.g.v. zijn 70ste verjaardag. Zwolle 1975

Alfred Wahlborg, »Utlänningar i Sverige. Deras kyrkobokföring – Hur förfara, då lysning begäres«, i SKT 1942 N:o 41 8/10

John Witte, Jr, Law and Protestantism. The Legal Teachings of the Lutheran Reformation. Cambridge 2002

Gösta Wrede, Kyrkosynen i Einar Billings teologi. Stockholm 1966

Gunnar Åselius, »Sweden and Nazi Germany«, i Sweden's relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust. A survey of research. Stockholm 2003

Förkortningar:

AAPA	Auswärtiges Amt, Politisches Archiv
BHEL	Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis
IÄL	Lag 8/7 1904 om vissa internationella rättsförhållanden rörande äktenskap och förmynderskap
KZG	Kirchliche Zeitgeschichte
LKA	Landeskirchliches Archiv
MSA	Stadsarkivet i Malmö
Pä	Pastorsämbetet
RA	Riksarkivet
SJT	Svensk Juristtidning
SKT	Svensk kyrkotidning
SOU	Statens offentliga utredningar
SSA	Stadsarkivet i Stockholm
STK	Svensk Teologisk Kvartalskrift
UD	Utrikesdepartementet
UDA	Utrikesdepartementets arkiv
VZG	Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte

Inget av paren på bilderna i denna skrift
tillhörde de som drabbades av svenska
prästers tillämpning av Nürnberglagarna.
Historien ville ha det så. Den här gången.

Forum för levande historias skriftserie ingår i myndighetens övergripande projekt Sverige och Förintelsen, som startade år 2006. Skriftserien är en länk mellan forskning och samhälle och ska ge spridning åt viktiga och centrala forskningsresultat inom projektet.

Skriften Lysning av misstag, sa Lysander – om judisk »ras« som äktenskapshinder av professor Anders Jarlert är den tredje och sista delen i skriftserien. Tidigare skrifter i serien är Konstruktionen av en likgiltighet – »Kristallnatten« i svenska tidningar av medieforskaren Göran Leth och antologin En (o)moralisk handel? – Sveriges ekonomiska relationer med Nazityskland av forskarna i ekonomisk historia Martin Fritz, Birgit Karlsson, Ingela Karlsson och Sven Nordlund.

För mer information eller om du vill beställa en skriftserie: www.svefor.levandehistoria.se